

«ԾԻՐԱՆԻ ԾԱՌ» ժողովածուից
Պատմվածքներ նվիրված Կոմիտասին

ՕՐՆ ԱՎԵՏՅԱՑ

ՄԱՂԹԱՆՔ

ԴԱՐՈՒՂԻ

ԱՂԲԱՆՑ ԱՐՈՒՆ ՄԵՋ ՔԱՐԵՐԵՐՈՒՆ...

ՄՊԱՍՈՒՄ

ՁԱՅՆԻԿՂ Ի ՀՈԳԻՍ...

ՁԱՅՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ...

ՕՐՆ ԱՎԵՏՅԱՑ

Քսան որբ հավաքվեցին և Թեոդոս եկեղեցու բակում:

Ամառվավերջի երեկո էր. գավաթի սալահատակից, վանքի քարերից ծլում էր գոլը՝ ելնում էր ալիք-ալիք և որբերին բերում հաճելի ընդարմություն: Ամառ էր, բայց նրանց չամրացած ոսկորներում ցուրտ կար, և տաքությունը դուր էր գալիս: Գևորգ վարդապետ Դերձակյանի հայացքը սահեց, ծանրացավ, ու մեկիկ-մեկիկ ճպճպացին մանչերի կոպերը: «Որբերը վախկոտ են լիում», - մտածեց վարդապետը: Նրանց աչքերում լաց կար, և վարդապետը նկատեց. «Եթե քիչ էլ լուռ կենամ՝ լաց կլինեն»: Բայց կաշկանդվում էր մտքինն ասել. նա կուզեր, որ վեհափառի կարգադրությունը լիներ այլ՝ քեզ հետ էջմիածին, Գևորգյան ճեմարան ուսանելու կրերես վանքիս բոլոր որբերին, - այդպես լիներ՝ այս ամռան երեկոյի ավետապարզ: Բայց վեհափառը պահանջել է միայն մեկը՝ քեզ հետ էջմիածին կրերես մի որբ, կընտրես ամենաձայնեղին:

Վարդապետի հայացքը կանգնեց Սողոմոնի դեմքին, ու մանչի լայն բացած խոշոր աչքերում թրթռաց հայացքը: «Տանելու եմ Սողոմոնին, և այս որբուկները ավելի կորբանան», - մտածեց վարդապետը. Սողոմոնի երգը նրանց օրվա ուրախությունն էր, հանապազօրյա հացն էր, տաքությունն էր, Սողոմոնի երգը նրանց բերում էր ուրիշ ձևի տխրություն, որբի տխրությունից տարբեր. դա անլաց տխրություն էր, հանգստացնող, անանձական ու առնական տխրություն: Ու այդ պահի տխրության մեջ նրանք որբ չէին: Եվ դրա համար այդ պահն ու տխրությունը նրանց դուր էր գալիս: Սողոմոնը պետք է գնար և նրա հետ՝ որբանոցի անանձական տխրությունը:

-Որոյակք. . .

Մանչերը զգում էին, որ հայր Գևորգը արտակարգ մի բան է ասելու և ներքին դողով սպասում էին: Իսկ վարդապետի դադարը երկար էր. նա հանկարծ որոշեց, որ ընտրությունը թողնի նրանց, որբերին, միննույն է, Սողոմոնին են ընտրելու:

-Որոյակք,- կրկնեց և շարունակեց թուրքերեն. Քյոթահիայում արգելված էր հայերեն խոսքը. և երեխաները մայրենին չէին հասկանում:- Վեհափառը լուր է ուղարկել, որ ձեզնից մեկին սուրբ էջմիածին ուսանելու տանեմ:

Լույս մի շող էլ թաքտաց մանչերի հոգիներում, ու նրանք ճոճվեցին: Եվ որպեսզի որբերից ամեն մեկը չշտապի բուռը բաց անել դեպի ս . Թեոդոս վանքի բակը ծորացող միակ աստղի համար, վարդապետը փութով խոսքն առաջ տարավ .

-Վեհափառ պահանջել է՝ ընտրել լավ ձայն ունեցողին:

Տղաները շփոթված նայեցին աջ ու ձախ . շարքերում որոնեցին Սողոմոնին:

Նրանք, վանքի բակում հավաքվածները, անասող ու անլուսին գիշերվա մենուկ ճամփորդներ էին՝ որբի անատույզ, բայց անպակաս ահով, նրանք, գիշերվա անընկեր այդ ճամփորդները, օրը մի քանի անգամ շոշափում էին ծրարված թալիսմանը՝ անորոշ ահը խափանող, ուղեցույց այդ թալիսմանը, և դա Սողոմոնի երգն էր: Նրանց, վանքի բակում շարված բախտակիցներին, ի վերուստ էր շնորհված այդ երգ-թալիսմանը, և հիմա, երկնքի պատգամախոս վեհափառի կարգադրությամբ՝ հայր Գևորգը խլում-տանում էր:

Հայացքներն ուղղված էին Սողոմոնին:

Հայացքները չէին ընտրել, չէին հրամցնում, այլ կառչել էին՝ «մի՛ գնա . Սողոմոն», - խնդրում էին, - «դու մերն ես, մեզ լքելու իրավունք չունես», - պահանջում էին: Իսկ վարդապետը հարցը վճռած համարեց . մոտեցավ ու շոյեց Սողոմոնի մագերը:

-Պատրաստ եղիր, որոյակ, առավոտյան ճանապարհվելու ենք:

. . . Երեկոն տրտմեց ս . Թեոդոս եկեղեցու բակում: Համր սովերները խտացան, մարմրեց սալահատակի ու քարերի գուրը, մի չղջիկ սղոցեց-անցավ, հետքով՝ ամռան գիշերվա սարսուռը:

-Ցուրտ է,- ուսերը վրա բերեց մի մանչ,- գնանք,- բայց անշարժ մնաց: Տղաները բոլորել էին Սողոմոնին: Նրանք լուռ էին . Սողոմոնը իրենցից գնում էր, առավոտվա հետ օրվա երգն էր լքում նրանց: Չէ՛, էդ չէր . նրանցից ամեն մեկը ուրիշ ասելիք ուներ: Ուրի՛շ: Բայց ոչ մեկի մոտ ասելիքը հավաստի չէր, ոչ մեկի մոտ զգացումը խոսք չէր դառնում: Այդ պահին նրանց զգացումը մի բուռ կորեկի պես էր, մութ էր ու փոշոտ գետնին շաղ եկածը՝ կորեկ, հավաքել չէր լինում: Այսպես է . խումբ որբերից մեկի առջև, երբ մի ճամփի տուտ է բացվում, երբ նա մի քայլ հեռանում է բախտակիցներից ու որբությունից, նրա բաժին որբությունը մաս-մաս նստում է մնացողների ուսերին: Եվ ահա ամռան այդ երեկոյի հետ, Քյոթահիայի հայ որբերի «միությունից» հեռանում էր Սողոմոնը՝ թուրքական այդ քաղաքում վիճակված իր բաժին որբությունը թողնելով ս . Թեոդոս եկեղեցու պատի տակ ժողված մանչերին . և նրանք տեր էին՝ չեղած մի օրենքով: Եվ նրանք շրջապատել էին Սողոմոնին, անլուր, թե իրենց ուզածը ինչ է:

Սողոմոնը կեցել էր գլուխկախ, մի տեսակ մեղապարտ, ու, չէր հասկանում ինչու, ոչ մեկին նայել չէր կարող: Նրա ծանրացած կոպերի տակ անուշ տխրություն կար, որը եթե դառնար լաց՝ քավությունը կլիներ ընկերներին պտղունց-պտղունց որբություն բաշխած «մեղքերի» համար: Բայց նա (իր արդար մեղքին անձանոթ) լաց չէր լինում, որովհետև ականջներում գրնգում էր լույս առավոտը: Հա՛, գալիք առավոտը ձայն ուներ՝ դողանջում էր կառք քաշող ձիերի զանգակների հանգով: Ղողանջը արևի գույնն ուներ, արևի շողերի պես մողմղում էր՝ կառքի վրա, ճամփին, անապատ հորիզոնում, լեռների վրա, դողանջը շողերի պես ալիքվում էր դեպքի երկինք, և օրը պոնկեպոունկ լցված էր դեղին գրնգոցով:

Օրը հենց մի դեղին զանգակ էր՝ կախված կառքը քաշող ձիու պարանոցից:

Գավթում մութ էր, ու խմբված տղաների արանքում տխրել էր լռությունը . ոչ ոք այդ պահին իր խոսքը չէր գտել, չէր գտնելու, և մեկը կմկմաց .

-Սողոմոն . . . գնալո՞ւ ես . . .

Սողոմոնը գլուխը բարձրացրեց, և խճճվեցին զանգակների ծնագոցները: Նա ափսոսաց: Նա ուզեց հավաքել ու էլի ներդաշնակել մեղեդին, բայց ականջներում նրա արձագանքն էր մնացել միայն:

-Գնալու եմ:

Ձայնի մեջ որբությունը մերժող աղերս կար, Քրթահիլայից ու որբությունից փախչելու ճիչ:

-Բայց դու հայերեն չգիտես: Ճեմարանում . . .

Սողոմոնի ականջներում գլորվեցին ընկերոջ բառերը, կապարի հալած գնդիկների պես գլորվեցին, այրեցին ականջները: Նա փորձեց հիշել, մեկ-մեկ հավաքել իմացած մայրենի բառերը . . . «Մարե» . . .

. Մարեն բառ չէր, անուն չէր: Մարեն շունչ ու շնչավոր էր՝ Մարիամ տատն էր, կերկերուն ու անո՛ւշ-անուշ ձայն ուներ: Մարե՛ . . . Ե՛րբ է սովորել . . .

Փոքր-փոքր էր, նստած էր բերանը խփած մութ թոնրի մեջ, տատի գրկում:

-Հասկացա՞ր, թոռնիկս,- սովորեցնում էր Մարիամ տատը,- ուրեմն ես նենեն չեմ, ես մարեն եմ, հայերեն ես կլինեմ մարե . . .

-Չմոռանաս . դրսում, ուրիշի մոտ, ինձ մարե չասես, լեզուդ կկտրեն: Մարեն չմոռանաս՝ մտքիդ մեջ մարե ասա, դրսում՝ նենե:

-Հասկացա՞ր, թոռնիկս, մենք գլավոր չենք, հայ ենք, մարեի լեզվով՝ կլինենք հայ:

Նա փորձեց հիշել, հատիկ-հատիկ հավաքել իմացած մայրենին . . . ուրեմն՝ Մարե . . . Հայրիկ . . . Հայ . . . Հայրենիք . . . Թոռնիկ . . . ուրի՛շ, տատը ուրիշ ի՞նչ սովորեցրեց . . . ախր՝ մահացավ, ախր . . .

Սողոմոնը ուզեց լաց լինել . արթնացած Մարեի համար, որը բառ չէր՝ Մարիամ տատն էր, Թագուհի մայրն էր ու չկար, Հայրիկ բառի համար, որը բառ չէր՝ Գևորգ հայրն էր ու չկար, Հայի համար, որ գավթում խճճված որբ ընկերներն էին, արթնացած Հայրենիք բառի համար, որը բառ չէր, հեռո՛ւ-հեռու սարերից այն կողմի հողն ու ջուրն էր, սարերն էին ու սուրբ Էջմիածինը:

-Դու մայրենի ոչ մի բառ չգիտես . . .

-Գիտեմ . . .

Նա կիսաձայն ասաց իմացած բառերը . կամաց ու հանդարտ՝ որ ուշ վերջանան . . . հետո քունքերում սկսեցին խշշալ մտերմիկ, բայց հեռավոր հնչյուններ, դրանք չիմացած բառերն էին, երակներում քնած մայրենին էր՝ էլք էր որոնում: Սողոմոնը կնճռոտեց ճակատը, զայրացավ ու կրկնեց.

-Գիտե՛մ . . . ես երգե՛լ գիտեմ . . . հայերեն երգել գիտե՛մ . . .

Մայրենին քնած արծիվ էր բացել-թափրտում էր հոգում, և Մարեի պես տաք ու շնչավոր բառերը արյան հետ խուժում էին դեպի քունքերը՝ լեզու պահանջում, և բառերը պեժ-պեժ թափվում էին նրա աչքերից: Սողոմոնի աչքերը տաք էին, քունքերը ձգված, կոկորդը սեղմվում էր . բառերը եկել-հավաքվել-թնջուկվել էին՝ ձայն էին ուզում, և նա բերան բացեց.

Առավոտ լուստ,

Արեգակն արդար,

Առ իս լույս ծագյա:

Բխումն ի հորե,

Բխյալ ի հոգվույս,

Բան քեզ ի հաճույս:

Նա գիտեր, որ դա հայերեն երգ է, հայերեն հնչյուններ, հայերեն խոսք, իմացած բառերը չկային երգում, բայց գիտեր, որ եղածը Մարեի նման բառեր են, լույս ու ջերմություն ունեն, արդարամիտ խորհուրդ, գետնից երկինք հառնող արդար աղոթք,- այդպես նրան հուշում էր մեղեդին: Նա բառերի գույնն էլ էր զգում՝ արևով կնքված կապույտն էր,- մեղեդին այդպես էր հուշում:

Եվ նա երգում էր: Չէ՛, տղաները լուռ խոնարհվել էին, իսկ Սողոմոնը, դեմքը եկինք արած, մայրենիի աղոթքն էր անում, և նրա հոգում խլրտացող բառերը ալիք-ալիք ելնում ու աստղերի պես թառում էին երկնքում:

Երբ նա ավարտեց երգը, տղաները մեկիկ-մեկիկ բարձրացրեցին գլուխները: Այդ պահին տղաների տխրությունը ուրիշ էր, այն էր, ինչ սովորաբար ունենում էին Սողոմոնի երգերից հետո, դա անուշ, անլաց, անանձնական տխրություն էր՝ երակներում մոլորված մայրենի հնչյունների իրիկնային կանչ:

***

Առավոտ լուսո . . . Արեգակն արդար . . .

Լույս առավոտվա հետ կառքը դուրս էր եկել Քյոթահիայից, և ձիերը վարգում էին ու փոշոտ ճամփեն պաշպչում սմբակներով: Ձիերը աշխույժ ու կայտառ էին, որովհետև օրը առավոտ էր ու պայծառ, ականջների տակ բռժոժիկներ կային ու գիտեին նրանք, որ տերը ժպտում է իրենց: Եվ կառապանը, իրոք, ժպտում էր:

Գևորգ վարդապետ Դերձակյանը կիսախուփ աչքերով էր, նա արդեն վայելում էր եպիսկոպոս ձեռնադրվելու արարողությունը, որի համար ս . Էջմիածին էր հրավիրվել:

Իսկ Սողոմոնը աչք ու ականջով զանգակների դողանջ էր հավաքում: Չանգուլակները մոտ-մոտ էին՝ ձիերի պարանոցներից ու անուրներից կախ, զանգակները աչքերի պես մոտիկ էին նրան, իսկ դողանջները՝ հայացքի պես հեռու, նրանց գալիս էին հեռո՛ւ-հեռո՛ւ սարերից, ուր ցնցուղվել էր արևը:

Ղողանջը սարերի վրա փշրված արևի զրնգոցն էր: Այդպես էր, իսկ նա արդեն ապրել էր այդ առավոտը . ապրել էր անցած գիշեր ս . Թեոդոս վանքի բակում, և դրա համար իրականությունը երազ էր ու երագում կրկնվում էր նույնը՝ փոշոտ ճամփի վրա ձիերը վարգ էին առել, նրանց պարանոցներին ու կողերին վետվետում էին զանգակները, և առավոտը ծնգում էր զանգակների հանգով: Ղողանջը արևի գույնն ուներ, արևի պես համատարած էր, և օրը պոնկեպոունկ լցված էր դեղին զրնգոցով:

Առավոտ լուսո,

Արեգակն արդար,

Առ իս լույս ծագյա . . .

ՄԱՂԹԱՆՔ

Արևապատից հետո կացարանը տխրում էր, դառնում լուռ ու խորհրդավոր:

(Դա աշխարհի բոլոր տների բնավորությունն է . նրանք մարդկանց նման են, երեկոյի հետ թախծում են, և երբ վառվում են լույսերը, նրանք աշխարհին ու մարդկանց նայում են մթնշաղված պատուհանի մոտ կանգնած մարդու պես՝ չմարմնացած ահով, ստույգ ու անստույգ կարոտներով ու ցավերով):

Արևապատոցից հետո ճեմարանի կացարանը ավելի լուռ ու խորհրդավոր էր, որովհետև կողքին կանգնած էր վանքը, ու երկնքից, որտեղից գիշերն էր իջնում, կացարանի գլխին տիրոջ աջն էր կախված՝ խաչակնքող ու զսպող՝ «խաղաղություն և ամենեցուն . . .»: Եվ քանի որ կացարանի գլխից անպակաս էր խաղաղության պահանջը, կացարանի ու նրա կենտոնների խռովքը մեծ էր:

Տիգրանը նորից կարդաց նամակը, Մուշից էր, ծնողներից, հետո՝ բոլորի մեջ պահած, կանգնեց պատուհանի մոտ: Պատերը սեղմում էին, ուսերին մթան ծանրություն կար, կոպերի տակ՝ կարոտի լաց: Եվ նա դուրս ելավ, անցավ ծառերի արանքով, նստեց պարսպին մոտիկ ծիրանենու տակ: Հողը խոնավ ու տաք էր, հողի իր կանաչ երգն էր ծլում՝ մթածրար, աչքից հեռու: Տիգրանը գլուխը հակեց ծնկներին ու անձայն լաց եղավ: Դա գարնան այդ երեկոյի նրա երկունքն էր, այնքան մաքուր, որքան հողինը:

-Տիգրա՞ն . . .

Տղան ցնցվեց, հետո շփոթված ժպտաց Սողոմոնին, արցունքները թաքցնել փորձեց, բայց նրանք կայծոռիկների պես շողում էին:

-Ի՞նչ է պատահել:

-Եսիմ,- Տիգրանը ուսերը քաշեց, հետո բացեց բուռը: Սողոմոնը խլեց նամակը:

-Վատ լո՞ւր . . .

-Չէ՛ . . . կարոտել եմ:

-Զուռնաչի,- Սողոմոնը կտտացրեց նրա ճակատին,- իմացա, թե կոճակդ ես կորցրել,- կատակեց, լրջացավ ու լռեց: Նրանք հասակակիցներ էին, ճեմարանի երրորդ դասարանի տղայք, բայց Սողոմոնը ավելի մեծ էր երևում. ճակատին նորելուկ կնճիռ կար, պիրկ այտոսկրերը՝ ցայտուն, հայացքը՝ 15 տարուց մեծ:

-Ո՞ւմից է,- նամակը կամացուկ վերադարձրեց Տիգրանին:

-Մարեի անունից:

-Մե՞ծ մարեի:

-Չէ՛:

Սողոմոնը հիշեց իր մեծ մարեի դեմքը, մոր դեմքը չէր հիշում ու՝ չփորձեց. նրա համար մայրն ու տատը նույն դեմքն ու ձայնն ունեին, հիշեց մեծ մարեին ու լսեց նրա ձայնը. «Նենեն չեմ, ես քո մարեն եմ . . .»: Ամենաշատը այդ օր ու պահով էր հիշում՝ օտար աչք ու ականջից հեռու, շշուկով սովորեցնում էր «մարեն»: Հիմա նա գիտեր բոլոր բառերը՝ Էջմիածին գնալու չորրորդ ամսում արդեն նրանք բոլորն արթնացան և բոլորը թև առան-թռան շուրթերից ու մեղունների պես դժգոհում են շուրջբոլորը. երբ բերան բացի՝ նեկտարոտ թներով կգան:

-Մեր շենին, օջախին, մեր . . . ամենքին կարոտել եմ,- հանդարտված ասաց Տիգրանը:

Սողոմոնի կարոտը հանգրվան չուներ՝ ո՛չ ճամփա, ո՛չ բակ, ո՛չ դուռ, ո՛չ տուն: Նրա կարոտը մի որբ երեխա էր՝ մոլոր չափչփեց Քյոթահիայի փողոցները, այնտեղ մնացած ընկերների հետքով, հետո աչքերը կախ կանգնեց ս. Թեոդոս վանքի գավթում, այնտեղ մնացած ընկերների կողքին:

«Ինչպե՞ս են . . .», - շշնջաց Սողոմոնը:

-Աղեկ են,- Տիգրանը պատասխան տվեց,- մարեն ասում է թե՛ առավոտ-իրիկուն քեզ համար աղոթք կանեմ: Մշո սուրբ Կարապետին կաղաչեմ, ողջ ու առողջ, առոք-փառոք դառնաս տուն գաս . . . Էդպես էլ գրել է տվել: Նամակում մարեի մաղթանքն է:

Կացարանի պատուհանից պոկված լույսի բույլը խճճվել էր ծիրանենու սաղարթում, և ծառի տակ ու տղաների գլխներին լույս էր կաթկթում: Սողոմոնի հայացքը ընկերոջ ափում բնակալած նամակի ճոթին էր, ուր նույնպես լույսի փշուրներ կային: Կիսամութի մեջ նրանք նման էին կաթիլների՝ շարժուն ու տաք էին, և Սողոմոնը մտածեց, որ աղոթքի ծնկած մայրն ու մլմլացող մոմը նման են . մոմի լեզվակը՝ մաղթող մոր երկինք հառած հայացքն է, մոմի հալոցք-կաթկթոցը՝ մաղթող մոր գուրթ հայցող արցունքներն են:

Երկուսն էլ նույն շունչն ու շնչոցն ունեն, տաք ու ինքնամոռաց են . . . ու սիրեց Տիգրանի ձեռքում սեղմված նամակը: «Թե իմս լինեք . . .», - մտածեց Սողոմոնը և, չիմացավ ինչու, ուզեց վանել այդ ցանկությունը, բայց միտք առաջացավ . «Իմս լինեք, ես պատասխան մաղթանք կգրեի մարեի համար . . . չե, կերգեի . . . երգը մաղթանք է»:

-Երգե,- ճնշեց ընկերոջ ուսը: Տիգրանը տարակուսած նայեց: - Մարեի համար երգ ասա:

-Մարեի համար:

-Հա՛, մարեի համար:

Տիգրանը ջերմ նայեց, նա Սողոմոնին սիրում էր և հիմա, երբ Սողոմոնը «մարեի» է ասում, ավելի սիրեց նրան

-Ի՞նչ երգեմ:

-Կարոտի երգ ասա:

-Երգե՛մ,- Տիգրանը գլուխը կախեց, հենվեց ծիրանենու բնին ու զգաց, որ երգելու ցանկություն ունի, խոնարհվեց՝ որոնելու Մշո աշխարհի երգերից:

-Մշեցի պանդուխտի երգը ասեմ,- ընտրեց:

Յոթն օր, յոթ գիշեր

Շամամն ի գոտիս թոռմշեր,

Յար մըզիկ դռնեն դուրս չելներ՝

Փշուր մի սիրտ մըզիկ հովներ:

Վա՛յ, լո՛, վա՛յ լո՛, վա՛յ լո՛, վա՛յ լո՛:

Յարսի խռովավ, շամամ թոռոմավ:

Տիգրանը աչքերը կիսախուփ երգում էր, թիկունք ու գլխով հենված ծիրանենու բնին . այնտեղից զովություն էր առնում: Սողոմոնը հակված լսում էր:

Երգը ծավալվում էր, և գարնան երկնքի տակ, կացարանի այգում դատարկվում էր մշեցի մանչի կարոտը:

Իսկ նրանց գլխավերևում, մթան մեջ, գորեղացել էր եկեղեցու խաչ-աջը՝ «խաղաղություն ամենեցուն . . .»:

Կանչես՝ յար արի, յարիկ ձեն չի տա,

Ընկեր քաղցր քուն՝ անունս էլ չի տա:

Տղան ավարտեց երգը և նայեց Սողոմոնին:

-Աղվոր երգ էր,- ասաց Սողոմոնը,- ասում ես թե՛ պանդուխտի՞ է:

-Հա՛, մշեցի պանդուխտի երգ:

-Սխալ է:

-Ի՞նչն է սխալ,- զարմացավ Տիգրանը:

-Ասածդ պանդուխտի երգ չէր:

-Ուստից իմացա՞ր:

-Երգի խոսքերից և . . . պանդուխտը եղպես չի երգե,- պնդեց Սողոմոնը:

-Իսկ ինչպե՞ս . . . - Տիգրանը արդեն նեղանում էր . իր Մուշ աշխարհում բոլորը գիտեն, որ դա «Մշեցի պանդուխտի երգն է» իսկ Սողոմոնը, որ Մուշ ու կարգին մշեցի էլ չի տեսել՝ հերքում է:

Պանդուխտն ինչպե՞ս կերգե:

Սողոմոնը ուսերը շարժեց.

-Եսի՞մ . . . ուրիշ ձևի . . .

Տիգրանը գիտեր, որ Սողոմոնը լավ է երգում . ճեմարանում նրան ասում են ձայնեղ Սողոմոն, վեհափառի հրամանով երգում է տաճարում, վեհափառի բազկաթոռի հետևում կանգնած երգում է, հուզում վեհափառին: Բայց, ախր, մշեցի պանդուխտի երգը Սողոմոնը հենց հիմա իրենից լսեց . էլ որտեղի՞ց գիտե, թե երգը պանդուխտի չէ և . . . և որ ինքը սխալ է երգում:

. . . Գարնան գիշերը կես էր եղել, տղաները քնել էին, և ննջարանների պատուհաններից երազներ էր մաղվում:

Ննջարանների պատուհանները երազների պես բաց էին, երազների պես մութ:

Սողոմոնը անքուն էր: Նա բաց պատուհանի մոտ շուռումուռ էր գալիս իր թախտին: Ներքնակ ու բարձ չէր սիրում, ու թախտին միայն մի կարպետ կար: Քիչ այն կողմ Տիգրանն էր քնած, լսվում է՝ ր նրա անխռով շնչառությունը, նշմարվում խաղաղ դեմքը, կրծքին հանգչող աջը՝ կիսախուփ, ինչպես երեկոյան, երբ նամակն էր պահել: Սողոմոնը գիտեր, որ նամակը Տիգրանի բարձի տակն է, գիտեր, որ մարեի աղոթք-նամակն է խաղաղ քուն բերել նրան . . .

«Ու երգը,- ավելացրեց նա,- բայց պանդուխտի չէր . . . պանդուխտը ինչպե՞ս կերգե . . . ի՞նչ կերգե . . . »:

Նա հիշեց Քյոթահիայի իր ընկերներին, հավաքվում էին վանքի գավթում, խոսում էին, կատակում, ծիծաղում, լռում-տխրում էին և մեկն ասում էր. «մթնեց»: Ամեն երեկո ասող կար «մթնեց»: Իսկ մի իրիկուն «մթնեց» խոսքի վրա ընկերներից մեկը լուրջ-լուրջ առաջարկություն արավ .

«Փախնենք՝ գնանք հայրենիք»: Տղաները իրար նայեցին ու պատասխան չեղավ, նայում էին մի տեսակ տարօրինակ . . . Ի՞նչ էր դա, ինչպե՞ս էին նայում, ի՞նչ էին ասում . . .

«Պանդուխտի երգը է՛ն իրիկվա մեր նայելուն նման է,- մտածեց Սողոմոնը,- տղայք հիմա էլ ամեն իրիկուն այդպես կնայեն . . . պանդուխտի երգը երևի հենց այդ է», - կրկնեց: Նա փորձեց սարքել երեք տարի առաջվա իր հայացքը և չնայած գիշեր էր ու չէր տեսնում աչքերը, բայց զգաց, որ՝ չստացվեց:

«Չի լինի, ես արդեն պանդուխտ չեմ . . . իսկ տղայք մնացին,- ցավով մտածեց,- համ պանդուխտ են, համ . . . նամակ չեն ստանում . . . մարեի աղոթք չունին . . . »:

Սողոմոնը նորից կապվեց Տիգրանի շնչառությանը: Չէր հասկանում ինչու այդ գիշեր ուզում էր հա՛ ունկ պահել Տիգրանի շնչին: Հիմա նորից Տիգրանը խաղաղ շնչում էր:

«Մարեի աղոթքը աղեկ օրոր է . . . ես պետք է որ ունենամ իմ մարեի աղոթքը,- մեկեն որոշեց նա: - Եթե մարեն լիներ՝ ինչպե՞ս կգրեր,- բառերի փոխարեն հնչյուններ թրթռացին, որոնք հեռո՛ւ-հեռու էին՝ իրենից ու ննջարանից դուրս, նրանք թրթռում էին մերկ երկնքում, ուր աչքերն էին թափառում: Հնչյունները աստղերից կախված օղեր էին՝ արծաթե, մանրիկ, ու երբ կոպերը թարթում էր, նրանք մեկի՛ կ-մեկիկ պոկվում էին աստղերից, զրնգոցով խառնվում իրար:»

«Մարեի աղոթքը երգի նման է», - նորից հիշեց:

Հետո նրանք պոկվեցին երկնքից, նրանք դարձան կապույտ ուլունքներ, կայծկլտացին, մոտիկացան, հավաքվեցին, եկա՛ն-եկան . . . հիմա նրանք կայծկլտում էին կացարանի դիմացի պարտեզի վրա, ծիրանենու սաղարթում, որի հովանու տակ կանգնած էին ինքն ու Տիգրանը, ապա հավաքվեցին, եկա՛ն, թռվոցացին պատուհանի մոտ . . . Սողոմոնը աչքերը փակեց, և հնչյունները սոսափեցին ականջներում՝ դա նրանց միաբանն էր. ամեն մեկը իր հանգով զրնգաց, ապա փերթ-փերթ ալիքվեց մեղեդին: Այդպիսին նա երբեք չէր լսել . . .

«Մարեի աղոթքի երգը վառվող մումի նման է,- որոշեց,- մարմանդիկ է, տաք է»:

Ապա և մեղեդուց բառեր կաթկթացին, մումի հալոցքի պես կաթկթացին, միացան, կողք կողքի շարվեցին՝ եղան խոսք .

Քեզի տեսնեմ, իմ հատորիկ,
Կյանքիս ուղին սիրակեզ,
Հայտ ու անհայտ դու որոնե,
Քեզի լինեն իրազեկ:

Մի թափառե կյանքի պարապ
Անապատում դու իզուր,
Քեզ պահապան սուրբ հավատո,
Հուսո, սիրո լույս ու հուր . . .

«Իմ մարեի աղոթքն է», - ժպտաց ու նայեց Տիգրանի կողմը: Նա կրկնեց հորինածը, հա՛ կրկնեց. դա իրեն դուր էր գալիս՝ մաղթանքը ավելի էր մտերմանում: Հետո ուզեցավ գրի առնել՝ ոտքերը կախ զցեց թախտից և զոջաց որոշման համար . նրան թվաց, եթե թղթին հանձնի, աղոթքը կհեռանա: Եվ նորից մեկնվեց մեն մի կարպետով ծածկված թախտին, խաղաղված գոցեց աչքերը, ականջներում՝ մարեի տաք շնջոցը .

Օրի՛կ, օրի՛ն,
Իմ անուշին . . .

ԴԱՐՈՒՂԻ

Ամռան կես էր ու կեսօր . երկնքում ամպեր էին հավաքվել, երկրում՝ շշուկներն ու ստվերները: Եվ օրը տապի նոպայի մեջ էր:

Մենուկ մի դարուղի էր ուլորվում, քերծվելով քարերից ու մացառներից: Ու դողալով՝ մենուկ մի ոտավոր: Նա սև աչքունք ուներ, սև բեղ ու մորուս, աջ ուսն ի վար՝ վեղար, տիվատապի պես ծանր ու ճնշող:

Քարերը տժժում էին, մացառները իզուր որոնում սեփական ստվերները, անցորդը ճոճվում էր, խոնարհ ու անմոռնչ, և նրա ոտնահետքերով դարուղին ծա՛նր, ծանր շնչում էր:

«Մի աղբյուր հանդիպե՛ր», - Սողոմոնը թրջեց չորացած շուրթերը:

Սողոմոնը արդեն Սողոմոն չէր, ճեմարանի սան չէր, 31 տարու մեջ էր նա, «Մայր աթոռի» կուսակրոն վարդապետ էր, Բեռլինի երաժշտանոցը ավարտած երաժշտագետ Կոմիտասը, Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի երաժշտության դասատու Կոմիտասը: Միայն ճեմարանի ծեր պահակն էր շարունակում նրան Սողոմոնն ասել, և դա Կոմիտասին դուր էր գալիս:

«Էս սարերի աղբյուրները միայն բեկերի համար են» . - հիշեց օրեր առաջ մի շենում ձայնագրած երգը .

Պարզի՛ր, աղբյուր, բեկի տղին ջուր տանեմ,

Պարզի՛ր, պարզի՛ր, բեկի տղին ջուր տանեմ:

«Շուշանը լավ ձայն ուներ ու պիտի մարի գնա»:- Կոմիտասի խոնարհված կոպերի տակ եկավ՝ ծվարեց օրեր առաջվա շենը՝ մլարած ու արմնկած սարին: Եվ սարն ի վեր քայլեց լեռնցի մի աղջիկ՝ կապույտ երկար փեշերով, ծամերով ու ծամթելերով, կուժն ուսած: Շուշանը շրջվեց-նայեց, աչքերը սև էին ու խոնավ, հայացքը գանգատավոր, ապա նորից՝ ելվերեց, շորորելով փեշերն ու ծամերը: Հետո նա

կանգնեց քարերի մեջ թաքնված աղբյուրի քով, ուսից ցած առավ կուծը, աղբրակի պես թաքնվեց քարերի մեջ, ճիտքը ծոցեց ու նայեց ջրերին: Նայե՛ց, նայեց, աչքերում փայլեցին արցունքները՝ հայացքը շաղվեց, և թվաց նրան, թե աղբյուրը պղտորվել է: Աղջիկը երկար նայեց աղբրակի պղպջած ջրին, ջուրը ավելի պղտոր դարձավ, և նա սկսեց երգել:

Ու սարն ի վար ոլորվող առուն ջրի փոխարեն տարավ նրա գագատը .

Աղբյո՛ւր, գիտե՛ս բեկը մեզի ինչ կանե .

Կկողոպտե, կհալածե, կսպանե . . .

Կոմիտասը տրորեց աչքերն ու շնջաց .

-Երգը ժողովրդի պատմությունն է:

«Այս երգը արևմտահայերի այսօրվա օրն ու կյանքն է,- մտածեց,- ու գորավիզ ոչ ոք չունեն, արդար՝ ոչ մի դուռ, որուն գանգատվելու, խնդրելու գնան: Չկա ու աղբյուրին են գանգատվում»:

Նա շփեց ճակատը, և մատների տակից մրմնջող հիշողությունները միջօրեի տապի պես ծանրացան շնչին . . .

Վեց տարի առաջ էր, 1894-ին, էլի ամառ, ինքը Բեռլին ուսանելու չէր գնացել դեռ, ճեմարանում էլի երաժշտության դասատու էր, որ մշեցի Տիգրանից նամակ ստացավ .

« . . . Սուլթան Համիդ մեծ բանակ ուղարկած է Մասունի վրա . . . ջարդ է: Մեր դաշտին ժողովուրդ բողոք է գրած սուլթանին . . . պատասխանին կսպասինք»:

«Հիմար,- Կոմիտասը կանգնեց և, աչքերը փակ, դեմքն արեց երկնքին ու շոր շնչեց, բայց օդ չկար և, ինչպես նամակը ստանալու օրը, գայրացավ,- սուլթանը ինչպե՛ս չի իմացել, թե Մշո դաշտի ժողովուրդը համաձայն չէ: Բողոք շուտ ուղարկեիք՝ Ձեքի փաշան չգնար Մասունի վրա»:

«Մասունում իր գործն ավարտած Ձեքի փաշան իջած է Մշո դաշտ, գորքի համար ժողովուրդեն ուտելիք ու հագնելիք կպահանջե, կստիպե թողնել տուն ու տեղ, հող ու ջուր, երկրեն դուրս գալ:

Դաշտի 20 գյուղ (Տատրագում, Մառնիկ, Խորանք . . .) ավերել է: Բազում բողոք ուղարկված է սուլթանին, բոլորն ալ՝ անպատասխան . . .»:

Էն օրերին աշխարհի մարդկանց հայտնի էր դարձել սուլթանի ոճրագործությունը: Թիֆլիսցի հայերը Էջմիածին՝ Խրիմյան Հայրիկին, լաց ուղարկեցին . «Ահա մի ամբողջ տարի է, ինչ Տաճկահայաստանի բոլոր անկյուններում կատարվում է մի սարսափելի . . .», - Ձեքի փաշան կոտորում էր: Բելգիացի հայերը գրում էին . «Հայաստանի գավառներում . . .», Ձեքի փաշան կոտորում էր: Բաթումի հայերը գրում էին . «Ո՞ր հայն, արդյոք, կկարողանա անվրդով տանել . . .», - Ձեքին կոտորում էր: Երևանցի հայերը գրում էին, Ձեքին կոտորում էր: Գյումրեցի հայերը գրում էին՝ կոտորում էր: Անանուն մեկը մի գիշերվա մեջ բանաստեղծ դարձավ . «Հո՛ն կորսնվեցեք . . .», - Ձեքի փաշան Մուշից դուրս ելավ: «Հարկավ, լավ է գրած եղել», - Կոմիտասը քմծիծաղեց:

Մուրացանը «Ինչպես էին մեռնում» պոեմը գրեց . արեց սասունցի նահատակ Ավոյի գովքը («Հայացքն ահեղ, հասակը՝ հսկա, բազուկն առյուծ կվանե»), Ձեքին հասավ սուլթան Համիդի մոտ, խոնարհվեց ու ստացավ «Նիշանի ինտիպագ» շքանշանը . . .

Անգլիայի պառլամենտի անդամ Մթիվենսոնի նախագահությամբ Լոնդոնում անգլո-հայկական ընկերության միտինգ եղավ՝ « . . . կոտորածների առթիվ նշանակել հյուպատոսական քննություններ», - պահանջեց, Համիդը քմծիծաղեց, պատասխանը թողնելով Սվազի վալուն . «Դուք, հայերդ, իզուր տեղը մեծ-մեծ հույսեր մի դրեք Անգլիայի կամ ուրիշի վրա: Մենք արդեն գիտենք Եվրոպայի հետ վարվելու եղանակը . . . Եվ ձեր բոլորի հոգին կհանենք . . .»: Մոսկվայում ռուս ուսանողները բողոքի ցույց արեցին, սուլթանի բանակը գնաց Կարինի վրա: Լեհ ուսանողները ցույց

արեցին, բանակը գնաց Բասենի վրա: Կալկաթայում միտինգ եղավ, սուլթանի բանակը անցավ Բաղէշ: Բոստոնում «հայոց միացյալ բարեկամների» ժողովում գրականագետ Ջուլիա Հաունը պահանջեց իր բողոքը տպագրել թերթում, ասկյարներն անցան Մարաշ: Բիրմինգհամում օտարազգիները ծափահարեցին պրոֆեսոր Թումանյանին՝ Հայաստանի անցյալի մասին կարդացած դասախոսության համար, Ռեմզի փաշան գնաց Ջեյթունի վրա: Եվրոպական թերթերը գրեցին, և «Մշակը» արտատպեց. «Հայերը պաշտպանվում են հերոսաբար», Ալի բեյը Ադանայից դուրս ելավ, քշեց Ջեյթունի վրա: Ֆրանսուհի գրող Սևերինը հուսահատորեն ճչաց. «Բայց ես զարմանում եմ լռության դեմ, եսասիրությունից բխած այս եղեռնական ապատիայի դեմ. . .», - և . . .

Կոմիտասը գայթեց. ոտատակից փրթավ մի քար, կածանն ի վար անձայն գլորվեց: Նրա ծնկները դողում էին, էլի մի քանի քայլ փոխեց ու փլեց ճամփապոնկի քարին, և աչք ու շնչին գետինն ավելի մոտիկացավ: Գետինը հող ու բույս չէր, գետինը քուրա էր, ուր խարկվում, խեղդվում, փոշիանում էր օդը: Նա կոպերը վրա բերեց, և աշխարհը քողարկվեց վեղարով:

. . . Եվ ջարդի սահմաններին մոտիկ ու հեռու կենող հայերը թանկ-թանկ արցունք թափեցին նահատակ ազգակիցների համար, գրեցին ու փառաբանեցին նրանց «հերոսական մահերը» («Գրիգորի հարս Շաքեն կոչ է անում՝ սասունցի կանայք, ձեզ կմնա որոշել՝ գերի գնալ, անպատվել ձեր սրբոյնք, ի պարսավանս ամբողջ հայության, թե կհետևեք իմ օրինակին. . . Եվ նա նետվում է ժայռից ցած. . .»), «Գրիգոր կգոչե՝ կեցցե Հայաստանը ու. . . կմեռնի»), օտարազգիները գայրացան՝ միտինգ ու ցույց արեցին, գրեցին բողոք, սուլթան Համիդը կանչեց զորապետներին՝ շքանշաններ ու մետաքսե դրոշներ պարգևեց նրանց և . . . եվրոպական մամուլը ամփոփեց. գոհվել է էսքան, էսքան հայ, ավերվել է էսքան շեն, որբացել է էսքան մանուկ, աշխարհի տարբեր կողմերն են գաղթել էսքան, էսքան, էսքան հայեր. . .

Կոմիտասը տրորեց ճակատը, գլուխը բարձրացրեց, աչքերը բացելու փորձ արեց, բայց գլխապտույտ ունեցավ. միջօրեն երեբաց, աչքադեմով սորսորացին սև ու արնագույն շերտերը, և ինքն իրեն եկավ՝ «Կարմիր խենթությունը կմոտենա. . .»: Նա ցնցվեց այդ մտքից, ապա զգաց, որ դա իրենը չէ, ինչ-որ տեղ կարդացել է կամ լսել. . . որտե՞ղ, ե՞րբ. . . հա՛, երեք տարի առաջ՝ Բեռլինում, Արշակից ստացած նամակում էր. «. . . Ինչպես Ժան-Ժորեսը կգուշակե՝ «. . . համբակները կարծեք նոր ջարդեր կխուժեն Հայաստանին մեջ: Կարմիր խենթությունը կարծեք նորեն կմոտենա: Եվրոպան այդ անգամ՝ ալ պետք է թույլ տա ջարդ. . . բայց ոճիրը այս անգամ ավելի մեծ կըլլա. . . Կմտածիմ, թե Ժորեսը ճիշտ կգուշակե, Կոմիտաս. . . էգուցվան օրը մեր ժողովրդին ի՞նչ կսպասե. . .»:

«Ի՞նչ կսպասե. . . - Կոմիտասը մտքում կրկնեց նամակի տողը,- Եվրոպան այս անգամ՝ ալ պիտի թույլ տա ջարդ- քմծիծաղեց,- հարկավ»: Եվ ժողովուրդն ինքը լավ է զգում իր մենակությունը. «Աղբյու՛ր, գիտե՛ս, բեկը մեզի ինչ կանե»: - Եվ այս երգին աշխարհում ոչ ոք ականջ չի դնի՝ և որպես գանգատ ու լաց, և որպես երգ: Մրա լսողը միայն ինքն է՝ հորինողն ու երգողը:

«Ժամանակներս շեներում այսպիսի երգեր են ծնվում, նոքա անապահով կյանքի, խառը ժամանակի ծնունդ են. . .

Նոտատետրիս երգերից շատը խառնակ է»: - Այդպես էր. ամսից ավել էր, որ շենից շեն էր մտնում, բայց հավաքած երգերից քչերն էին անխառն:

Թե սիրո էր՝ խոսք ու մեղեդու մեջ կորուստի ու բաժանման ցավ կար, օտար ճամփեքին հոգեվարքվող պանդուխտի կարոտ: Թե աշխատանքի ու բնության՝ խոսք ու մեղեդու մեջ նաև անհույս գանգատ, և՛ ահ, և՛ լաց, և՛ ցատում:

«Այսօրվա սիրո երգեր հորինողները պղտոր-պղտոր աղբրակի նման են, իսկ երգողները՝ այդ

պղտորված աղբյուրի քով ծնկած պապակ ճամփորդներ: Եվ՝ չխմել չեն կարող, որովհետև ծարավ են . . .
. Այսօրվա աշխատանքի ու բնության երգերի հորինողները ամպոս երկնքի տակ կծղած ցորենարտի նման են, իսկ երգողները երկնքի խորհուրդը հասկացած այն շինականների պես, որ կարկուտի ամպին են մայում ու մանգաղը զարկում քարին և չեն հավատում, թե արտը կարկուտից կազատեն . . .
»: Կոմիտասը անհանգիստ շարժվեց. քարը այրում էր, և փորձ արեց ելնել, բայց ոտքերը չէին ուզում: -
«Մի քիչ հով գար»:

Հով արեք, սարեր ջան, հով արեք . . .

«Պետրոսը սիրո երգ . . . երգ ասել չէր ուզում . . . Է՛, վարդապետ, ո՞ւմ հավես կա,- հենց շաբաթ առաջ լսեց Պետրոսի կոտորված ձայնը,- ու երգածը անսիրտ էր . . . հիմա բոլորն էլ անսիրտ են երգում», - սիրո, բնության ու աշխատանքի մասին երբևէ ծնված երգերը, մաքուր ու անխառն երգերը հիմա երգվում են անցած-գնացածի պես: Շինականը դրանց խառնում է իր այսօրվա կորուստն ու ցավը: Շինականի այսօրվա կյանքը նման է երաշտ տարվա ամառնավերջի, ու երգերն ասում է այնպես, կարծես առատ մի աշունքվա մասին ունեցած հիշողությունն է պատմում: Եվ այդ երգերը լսելու ու հասկանալու համար պետք է ետ գնալ, որոնել, գտնել ու ճանաչել է՛ն օրերի ժամանակն ու մարդը, բնությունն ու մարդը, աշխատանքն ու մարդը: Երգի կորցրածը պետք է որոնել երգի միջոցով, գտնել ու վերադարձնել երգին: Երգին ավելացրածը պետք է որոնել երգի միջոցով ու գատել:

«Երգն աղեկ երգ է, բայց Պետրոսն աղեկ չէրգեց», - նորից փստոսաց Կոմիտասը: - Երգերը շատ են, կատարողները՝ շատ, ծնված ամեն մի երգ բերնեբերան անցնելով դառնում է երգ՝ շատ-շատերի, բայց յուրաքանչյուր երգի համար ապրում է մեկը, որը ամենալավն է երգում դա: Ու այն երգում է մեկ անգամ, որից առաջ ու հետո երգածները այդ մեն-միանգամվա մոտ ու հեռու կրկնություններն են: Հնարավո՞ր է գտնել ամեն երգի ամենալավ երգչին, ու լսել մեն-միանգամվա նրա երգածը: Հնարավո՞ր է . . . դժվար է . . . բայց յուրաքանչյուր երգի երգչին ու նրա մեկուկ կատարումը պետք է գտնել և, հարկավ, երգի միջոցով:

«Մակայն առաջինը պետք է ժողվել՝ էս սար ու ձորերում ցրված երգերը պիտի ժողվել», - նա բռունցքները սեղմեց քարին. ոտքերին ուժ տվեց, ելավ, հակված քայլեց, և աչքերից խոհերի փոշի մաղվեց դարուղու վրա:

«Ամեն շինական հոգու մեջ երգ ունի, շատ կամ քիչ՝ ունի: Եվ հիմա երգը հայ շինականի հոգում փակում է աչքը, ննջում է . . . պետք է փրկել»: - Հայ շինականն ու բնությունը եղել են մեր երգի ակունքը և անկեղծ երգերը ծնվել են այն ժամանակ, երբ բնությունն ու շինականը եղել են արնակից ու անխռով, եղել մի կտուրի տակ, եղբայրներ:

Այն ժամանակ, երբ շինականը իրեն կոչել է բնության տերը, իրավունքով՝ տեր, աշխատանքով՝ մշակ: Երբ նա համոզված է եղել .

Մերմե՛, սերմե՛, ա՛յ մշակ,

Սո՛ւրբ ա, սո՛ւրբ ա քու փեշակ . . .

Ու երգը չի հորինվել, այլ ցորյանի պես ծլել է՝ ժամանակին, անարատ: Ու երգը չի հրամցվել, այլ շինականների հոգիներում ալիքվել է կանաչ արտի պես, հոգիները լցրել առատ աշունքվա հույսով: Ու՝ երգը չի մարել, այլ պտղել է, ինչպես ամեն հասուն արտ գալիք գարունքվան նոր հունդ է տալիս: Եվ չհորինված, այլ ծնված աշխատանքային երգը պտղել է նորը՝ խաղաղ ձմեռվա ուրախության պարերգ

Ցորեն եմ ցանե,

Ելել է պառկե,

Պգտիկ իմ սիրե, յար,
Չեմ կրնա թարկե. . .

Երգի մեջ՝ լիքը հասկերի անկասելի շշուկը, պարի մեջ հասուն արտերի ծփանքը՝ դարձեղարձ, սահուն, հանդարտ, ծանր:

Հայ շինականն այսօր իր կյանքի, իր բնության տերը չէ, և ոչ՝ սուրբ փեշակով մշակ. այսօր բնությունն ու շինականը միասին չեն, նույն կտուրի տակ չեն ու ոչ մի սերմնացան հունդերի հետ երգ չի ցանում, այլ՝ գանգատ: Շինականը իր հող ու ջրի ծառան է դարձել, իսկ ոչ մի ծառա երգ չի նվիրում իր տիրոջը, այլ՝ բողոքում է:

«Եվ ահ ու լացի, բողոք ու գանգատի մասին հորինվածները երգ չեն, լացը լաց կմնա, գանգատը՝ գանգատ, բողոքը՝ բողոք. . . բողոքը՝ բողոք. . . բողոքը. . .»: Կոմիտասը տրորեց քունքերը, ճզմեց երակի հետ զարկվող բառն ու բարձրացրեց գլուխը. դարուդու վրա նորից փողփողացին սև ու կարմիր, կարմիր ու սև ծալքերը ու նորից ինքն իրեն եկավ՝ «Կարմիր խենթությունը. . .»: Նա ձեռքը աչքերը տարավ, ու կուպերի տակ տրորվեցին խոհերը.

«Պետք է փրկել. . . սպանվածին հետ երգը սպանվել է, գաղթածին հետ՝ գաղթել է ու կգաղթե, ապրողներին մեջ այսօր ննջում է երգը. . . փրկել է պետք»:

. . . Ամռան կեսօր էր, տիվատապ. երկնքում ամպերն էին հալվել, երկրում՝ շշուկներն ու ստվերները: Մենուկ մի դարուդի էր ոլորվում, ու դարուդով՝ մենուկ մի ոտավոր:

Ամառ էր՝ շինականները կալ ու կույթի հետ, շաբաթներով ոտք չէր դիպել դարուդուն, հիմա կար՝ երիտասարդ մի վարդապետ քայլում էր, ու վերջին ամսում առաջին անգամ, շնչում էր արահետը: Եվ կեսօրն անց կածանն իր տաք ու ընդհատ շունչն առած կանգնեց սարի գլխին և հեռվում, մշուշի մեջ նշմարվեց ուշակորույս գյուղը:

«Արևապատին կհասնեմ», - որոշեց Կոմիտասը: Ներքևում ինչ-որ տեղ պետք է որ լիներ հնձվոր, կժի հետ բարդոցին սեղմված:

«Մի քիչ անձրև գար, - Կոմիտասը վեղարի ճոթով սրբեց խոնավ ճակատը: - Բայց շինականների համար հիմա անձրև պե՞տք է, չի՞ վնասի», - ցանկության համար տարակուսեց և նորեն հիշեց Պետրոսից լսած երգը.

Ամպե՛ր, ամպե՛ր, մի քիչ գո՛վ արեք,

Վարար անձրև թափեք, ծո՛վ արեք. . .

«Բայց դա ուրիշ երգ է, ամառվա շոգի հետ այնքան կապ չունի. . . Պետրոսը իր հոգու տապի համար էր ուզում զով ու անձրև»:

Հո՛վ արեք, ամպեր ջան, հո՛վ արեք.

Իմ դարդին դարման արեք. . .

«Շինականի սիրտը թե իր արտի վրա, հունձ ու կալի վրա տաք լինի, այօրվա արևը կընդունե զովի պես, տոթը՝ անձրևի պես»:

Ներքևում, այտերի ճամփեքի վրա պետք է որ լիներ քրտնած աչքերով հացվոր: Ծառերի սաղարթներում՝ բերանները բաց ծտեր: Ինչ-որ տեղ կուչ եկած առուներ ու գետակներ պիտի լինեին, ավերին՝ հևացող հոտեր: Մի հորթ պետք է որ մոզ կպած լիներ, հետևից՝ ոտքերը քարերին զարկող հոտաղ: Պետք է որ լիներ պտուղների խուլ թմփոց: Ջրերի վրա՝ մլակների գվվոց: Գյուղի մի տան կտուրին հալված ծուխ պետք է լիներ, պատի տակ պառկած պառավ մի շուն, որ ալարում է քշել ականջներում լցված ճանձերը. . . ներքևում հևացող կյանք պետք է լիներ, բայց խամբած ու լուծված

հորիզոնում շարժվում էին ու ձայն ունեին միայն շոգի գունդ ու կծիկ երակները: Եվ Կոմիտասի աչքերի դիմաց քարերը գնգում էին.

Հո՛վ արեք, սարե՛ր ջան, հո՛վ արեք. . .

Գիշեր էր՝ լուսնկա, հազարաձայն: Կոմիտասը շենի ամենալավ երգիչ Գրիգորի կողքին մեկնվել էր հողե կտուրին, ականջ պահել գյուղի ու գիշերվա շշուկներին: Գրիգորը անկողին ուներ, իսկ Կոմիտասը՝ մեն մի կարպետ:

-Վարդապետ, եղպես հարմար չէ, գոնե Բարձ Բերեմ,- շարժվեց Գրիգորը: Կոմիտասը բռնեց թևը.

-Պետք չէ, Գրիգոր, հավատա, այսպես եմ սովոր: Այսպես կթվա ինձ, թե գետնից շշուկներ կառնեմ. . . չե՞ս հավատա, դու էլ փորձի,- ծիծաղեց:- Ես պնջներիս ու ականջներիս մեջի մազերն էլ չեմ կտրում, նրանք էլ ձայներ կժողովեն: Դու էլ փորձի:

Նրանք արդեն երկար գրուցել էին. շինականների օր ու կյանքից, Բան ու գործերից, Բերքից, հարկ ու տուրքից: Գրիգորը ասել էր.

«Հարկն ու տուրքը իր հերթին, բայց հող ու ջրից, տնից քշվելու վտանգ կա, ջարդվելու վտանգ»:

Կոմիտասը մտքում համաձայնել էր, բայց պատասխանել.

«Մեռնելու մասին մտածել, մեռնելու մտքին հաշտվել պետք չէ, հաշտվեցիր՝ կմեռնիս: Մտածեք թե՛ ինչ էլ լինի պետք է ապրինք ու ապրինք»:

Հետո կատակել էր.

«Գրիգոր, թե հյուր կունենաս, գիտե՞ս ինչպես փորձիր խելքի շատն ու քիչը. էսպես,- վարունգի կոթունի մասից կտրել էր, շփել-փրփրացրել-կպցրել ճակատին,- թե կպավ, ինչպես իմս, ուրեմն խելոք է»:

Կատակերգ դնդնացել. «Պաքվա պասիլկեն կերալըմ, Նախշուն աքիր, սատը ջուր վրան խմալըմ, Նաշխուն աքիր. . .»,- ցրել էր Գրիգորի մոայլությունն ու առաջարկել.

«Մի երգ ասա, լսենք, Գրիգոր»:

«Ի՞նչ ասեմ. էս քո մասին լսել եմ, դու մեր ձայնեղ վարդապետն ես, երգով քեզ գոհություն տալը դժվար է»:

«Ինչ էլ երգես, գոհ կմնամ, Գրիգոր, երգիր»:

«Է՛հ վարդապետ, դու էլ ժամանակ ես գտել երգեր գրելու, էլ չես հարցնում ոչ կալ, ոչ կույթ, ոչ հավես»:

Կոմիտասը մտքում տվել էր տեղին պատասխանը.

«Գիրգո՛ր, Գրիգոր, ձեր իմացած երգերն ու պատմությունները ժողովելուն արդեն ուշացած ենք, եզուց գուցե ավելի ուշ, ո՛ւշ ու ո՛ւշ լինի, հասկացիր», իսկ Գրիգորի համար կատակել.

«Շենի հազար հարս ու աղջիկ, դռանն ու կտուրին նստած, ձայնիդ են սպասում, անխիղճ, երգե»:- Եվ ինքն էր երգել՝

Օրն էր ուրբաթ,

Լուս ի շաբաթ. . .

. . . - Հազար ափսոս Մոկաց Միրզեն. . . - իրիկունն ու գյուղը լցրել քղցրիկ դողանջներով ու Գրիգորին տրամադրել երգի:

Եվ հիմա գիշեր էր՝ ցերեկվա զապված շունչը լուսնի շողերի պես արձակ: Կոմիտասը պառկած էր հողե կտուրին, կողքին՝ Գրիգորը, կողքին նոտատետրն ու մատիտը: Նա դեռ Գրիգորից, կտուրների

վրա իրենց դադրությունը դատարկող շինականներից երգ էր սպասում: Բայց չկար: «Դադրած են, քնած կլինեն, Գրիգորին ես եմ արթուն պահել», - մտածեց:

- Գրիգոր, ամռանը, լուսնկային շինականների քունն անուշ է, - ասաց:

- Հա՛, էդ մասին երգ էլ կա, քո ասած բառերն էլ մեջը:

- Իրա՞վ, - ուրախացած նստեց, - ասա, Գրիգոր:

- Էհ, վարդապետ, հավես չկա, դադրած եմ, մնա լուսուն:

- Գրիգոր, ամռան գիշերվա ու շինականի քնի մասին երգը ամռան գիշերին պետք է երգվի,

երգողը պետք է դադրած լինի: Երգիր, լավ կհնչի:

- Վարդապետ, քնել կուզեմ:

- Գրիգոր . . . - ձայնի մեջ այրող ցանկություն ու մանկան խնդրանք կար, և Գրիգորը ամաչեց, որ մերժել է՝ նստեց անկողնում ու մեղանչեց.

- Վարդապետ ջան, ախր գյուղացիք քնած են:

- Վնաս չունի՝ հիմիկվա երգը օրոր է, - և որպեսզի Գրիգորը չերգի անսիրտ, տրամադրվի երգելուն, մեղմ ու երգեցիկ ավելացրեց, - օրի՛կ, օրի՛ն, իմ անուշին: - Իր հորինած մաղթանքի, մարեի աղոթքի վերջին տողերն էին: Կոմիտասի մրմունջ-օրորի հետ Գրիգորը ռիթմիկ շարժեց գլուխն ու սկսեց.

Լուսնակն անուշ, հովն անուշ,

Վա՛յ, լե՛, լե՛, լե՛, լե՛,

Վա՛յ, լո՛, լո՛, լո՛, լո՛,

Շինականի քունն անուշ:

Երնեկ էն օրեր,

Որ կելնենք սարեր:

Աջը արագ շարժվում էր տետրին. Կոմիտասը լուսնի շողերով երգն էր նոտագրում ու երգի հետ՝ այդ գիշերվա արձակ շշուկները. տերևների սվսվոցը, առունների միջօրեի կորած շունչը, արտերում հալված մանգաղների զրնգոցը, որ բարդոցների բույրով գալիս էր, մի ուսապարկի մեջ այդ գիշեր լռած սրինգի կանչը, արևահար խոտերի, կալերի ու տավարի բույրը . . . շինականների դադրած շունչն ու երազները և բոլորը՝ լուսնի շողերով օծուն:

Գրիգորը ավարտել էր երգը, իսկ Կոմիտասի աջը դեռ շարժվում էր: Հետո նա բարձրացրեց գլուխը, և խոնավ հնչյուններով լցված աչքերը շնջացին.

- Ես ձայնագրեցի այս գիշերը . . .

ԱՂԲՐԱՆՑ ԱՐՈՒՆ ՄԵՋ ՔԱՐԵՐԵՐՈՒՆ . . .

- Մարգարիտ . . .

Մարգարիտը ծնկները գրկած նստել էր տաք ավազների, և հայացքը թրթռում էր ջրերի վրա: Նա այնտեղ գտավ Կոմիտասի հայացքն ու ժպտաց:

- Մարգարիտ, ի՞նչ գիտես, թե այս ալյակներից մեկը Հայաստանեն չի եկել-հասել այստեղ ու հիմա ուզում է ասի ելնել:

Ալիքները Ատլանտյանի ալիքներն էին, ափը՝ Անգլիայի Սպիտակ կղզու, իրիկնապահը՝ 1911 թվականի ամառվա:

- Տարօրինակ բաներ ես մտածում, Կոմիտաս:

-Հայ ջուր է, տիրոջ ետքեն վազեվազ աշխարհեն էլ դուրս կելնի, Մարգո:

Խճճված ալիքներում իրար գտած-միացած նրանց նայվածքը մի բուռ ծիածան էր՝ իրիկնային գույներով օծված մի կայակ (որը պետք է որ հայրենի քար ու լեռների, ձորերի մեջ քրքրվող աղբյուրներից, առուններից, գետերից լիներ), ետևից հասան արձակ ալիքները, կայակը փշրվեց, ծիածանի գույները շող եկան, և նրանց հայացքները զատվեցին, դարձան մեկուկ-մեկուկ այլակներ ու թափառել սկսեցին օվկիանոսում:

Կոմիտասը մեկնված էր կողքի, և, ինչպես ավագից տիվագուլը, նրա մկանունք ու նյարդերից հոգնածություն էր անջատվում, որը նա հավաքել էր տաք ու փոշոտ ճամփեքից: Եվ աչքերում էր ծխում խոնջանքը, ծխում էր խնկագույն ու խնկաբույր:

Նա երկար շրջել էր Արևմտյան Հայաստանում, անցել գավառից գավառ, հավաքել մեռնող, գաղթող ու ննջող երգերը, սերմել հույս և ուրախության երգ, անցել էր Եգիպտոսի հայաշատ քաղաքներով և մյուռոնի փոխարեն նա՝ հայր սուրբը, Կոմիտաս վարդապետը, տարաշխարհիկ հայերին մկրտել հայ ոգով, ի տեղ նշխարի նրանց բերանները երգով քաղցրացնել: Հետո շարունակել էր ճամփան, ու սև վեղարով ծրարած Հայաստան աշխարհը տարել-հասցրել Ալեքսանդրիա: Այստեղ նա հավաքել էր հիսուն մանկտիք. աղոթքի տեղ երգ մրմնջացել՝ հոգիներում արթնացրել հայրենի լեռների շշուկները, ապա նրանց մատողաշ կոկորդները դարձրել սրինգ՝ ու փորձել, ու նվագել: Եվ Ալիամպրա թատրոնի դահլիճում տվել համերգ՝ ամռան այդ գիշերվա արևելյան կարմրավուն ու տարփոտ ձայները մարել հայ երգով, Հայոց լեռներից բերված հովերի հորձանքով:

Իսկ առավոտվա հետ լրագրերը առ Կոմիտաս վարդապետ աղոթք էին արել.

«... Դուք Հայաստան ուխտագնացություն տարիք զմեզ... դուք Մասիսն ու Արագածը փոխադրեցիք հոս... ո՞վ ըսավ, թե լեռները չեն քալեր... Հայաստանը մեր լսելոք տեսանք մենք... Ի՞նչ, վարդապետ, իրա՞վ է, արդյոք, Հայաստանի հայն ալ ցնծության ճիչեր, ուրախության շեշտեր, աղաղակնե՞ր ունի եղեր, մեր հեզ սիրական եղբայրը, չէինք գիտեր ատիկա, անակնկալը փոճկեցուց զմեզ... ո՞վ սուրբ վարդապետ...»:

Ապա Եգիպտոսից անցել էր Ֆրանսիա, հասել Փարիզ, հասել իր հոգուն ու երգին աշակերտած Մարգարիտի մոտ ու, դեռ մի կարգին շունչ չքաշած, մոտեցել դաշնամուրին.

«Միրելի Մարգարիտ, նախ և առաջ,- սկսել է Մարգարիտին ուղարկած իր նամակների տոնով և ոգևորված շարունակել,- Արևմտյան Հայաստանից մարգարիտներ եմ հավաքել, դադար չեն տալիս, խեղդում են, պետք է երգեն: Լսիր»:

Հետո Մարգարիտի հետ, Մարգարիտի խնդրանքով, երկու շաբաթով Սպիտակ կղզում հանգստանալու էր եկել, բայց դադար չուներ: Առավոտից գիշեր հակված էր պանդոկի դահլիճում դրված դաշնամուրի մոտ, ներդաշնակում էր երգերը, ձայնագրածի կողքին ձայնագրում նորը, կամացուկ երգում՝ նոր ձայնագրածի վրա նորեն շարժում աջը, անհանգիստ քայլում էր, ու ոտնաձայնի հետ մեղեդին ալիքվում էր դահլիճում: Եվ առավոտից գիշեր տաք-տաք երգ էր ժայթքում Սպիտակ կղզում: Անգլիացի հանգստացողները դահլիճի դռնից ծկլկում էին, բայց ոչ ոք ներս մտնելու, խանգարելու փորձ չէր անում:

- Ասում են այս հոգևոր հայրը հայ երաժիշտ է,- շնջում էր մեկը և, թեկուզ երևացող Կոմիտասի թիկունքն էր, հարգանքով գլուխ էին տալիս ու հեռանում: Դահլիճ ոտք դնողը միայն Մարգարիտն էր:

- Կոմիտաս, չէ որ դու հանգստանալու ես եկել:
- Երգերը ննջել չեն կամենում, Մարգարիտ: Եվ ես չեմ կամենում, որ ննջեն:
- Գնանք մի քիչ շրջենք, աղաչում եմ:
- Մնա իրիկնապահին, քեզ համար նոր երգ ունիմ, կերգեմ:

. . . Եվ հիմա նորից արևմարք էր, օվկիանի վրա, հեռվում հրե լավա էր ժայթքել, և ալիքները իրարից առաջ անցնելով, իրարից երկնային գույներ ու շշուկներ փախցնելով, վազում, վազում էին հրափրփուրի մեջ մարելու: Մարգարիտը ծնկները գրկած նստել էր, Կոմիտասը թիկնել, աչքերով ջրերի շշուկներն էր հավաքում:

- Մարգարիտ, ալիքները գանգատ ունին, նոքա անտուն են ու թափառական, և գանգատ ունին:
- Տարօրինակ բաներ ես մտածում, Կոմիտաս,- խոսքը կրկնեց Մարգարիտը և որպեսզի Կոմիտասը չգնա կնճռոտ մտքերի հետևից, հիշեցրեց,- դու ինձ խոստացար նոր երգ:
- Մնա լուսնկային:
- Բայց մենք ճաշի հրավեր ունենք:

Փոքրիկ պանդոկում Կոմիտասի ու Մարգարիտի հարևանությամբ կենում էր անգլիացի մի ընտանիք՝ կանոնիկ ու սառը բրիտանացի հայր, մայրը՝ սևահեղ, ծիծաղկոտ ու սև աչքերով իռլանդուհի, և երկու խարտյաշ մանկիք: Նրանք այդ օրը գնալու էին, և իռլանդուհին ճաշի հրավեր էր արել:

- Ամուսինը այս ջրի ձկանց պես պաղարյուն է, իսկ իռլանդուհուն մերժել չի կարելի,- ժպտաց Կոմիտասը և անսպասելի սկսեց երգը .

Գնաց ձմեռ, եկավ գարուն,
Հալեց ձնիկ վեր սարերուն,
Երթար, լցվեր բարակ առուն . . .
Աղբրանց արուն մեջ քարերուն,
Դեղին սուսան վեր սարերուն,
Փունջ մանուշակ մեջ ձորերուն . . .

Դիմացը մի օվկիանոս ջուր կար, ջրահեղձ հորիզոններ, ջրահեղձ կղզիներ, ջրահեղձ երկինք ու արև, Մայիտակ կղզին: Իսկ «Աղբրանց արուն մեջ քարերուն» կարոտ էր մաղում՝ մի կաթ ջրի պապակ էր մաղմղում կղզու վրա, ծովափի ավազներին ու ժայռերին և օվկիանոսի վրա:

- Հոգնել եմ այս կղզուց, այս ջրից, Փարիզի փողոցներից,- լցված ասաց Մարգարիտը: - Եվ այս սառը Մայիտակ կղզին, սառը երկինքն ու օվկիանոսը, այս սառը լուսինը չե՞ն զարմանում, թե տա՛ք-տաք, այս տաք երգերը ո՞ր աշխարհից են գալիս . . . Մեր լեռներն են ուզում, Կոմիտաս, մեր Աղբրանց արուն . . . մեր ջրերը:

Մարգարիտի ձայնը մորը կորցրած երեխայի ձայն էր, թնկյնկոց էր: Կոմիտասը շոյեց նրա մազերը և մտքում ասաց. «որբուկս»: Որբո՞ւկս . . . բառը մեկեն եկավ, և նա զարմացավ դրա համար, Մարգարիտի մասին երբեք այսպես չէր մտածել: Նորից նայեց՝ բոլոր անգամներից տարբեր, մի

տեսակ գողտուր դողով, և Մարգարիտը, որ նստած էր ծնկները գրկած, դեմքը թաղած գիրկ ու գոգի մեջ, մազերն արձակ, թվաց քիչ առաջվա երգի պես իրական ու մտերիմ և երգի արձագանքի պես հեռավոր: Կոմիտասը ավելի ջերմ շոյեց մազերը, ուզեց, որ նա գլուխը բարձրացնի՝ նայի-ցրի պատրանքը, բայց Մարգարիտը ավելի կուչ եկավ, և Կոմիտասի դողացող մատների տակով հոսեց, լացի պես տաք-տաք հոսեց հեռավոր լեռների ու առունների կարոտը:

«Որբուկս,- կրկնեց մտքում և արդեն գիտեր, թե ինչու,- տարաշխարհի բոլոր հայերն են որբ,- մտածեց:

- Հարյուր տարեկան է, թե հոր ու մորով մեկ տարեկան երեխա, եթե տարաշխարհիկ է՝ որբ է»:

Հետո ընդոստ ոտքի ելավ և բռնեց Մարգարիտի ձեռքը:

- Գնանք, Մարգո, կարոտդ այս ավազների մեջ մի՛ դատարկիր, պահիր, նա քո հարստությունն է:

***

Հավաքվեցին ճաշասեղանի շուրջ: Ամուսինները ճերմակ անձեռոցիկներ կախեցին երեխաների կրծքներին և շշուկով հասկացրին նրանց, որ համբերեն՝ վարդապետը պետք է օրհնի ճաշասեղանը: Իսկ Կոմիտասից չէր պոկվում Մարգարիտի թնկթնկոցը: Եվ այդ երեկո Մարգարիտը ոչ դաշնակահար էր, ոչ երգչուհի, երեխա էր, ծնողների թների տակ ծվարած անգլիացի այդ երեխաների տարիքին, միայն թե՛ մենակ ու անպաշտպան . . .

«Որբուկս . . .», - և Կոմիտասը աջը բարձրացրեց ու անբառ խաչակնքեց ճաշասեղանը:

Ընթրիքը սկսվեց գուսպ ու անձայն: Կոմիտասը, իր բնույթին հակառակ, չէր կատակում, Մարգարիտը փորձում էր ակտիվ երևալ, իռլանդուհուն չվիրավորել, անգլիացին ընթրում էր դանդաղ, կանոնիկ շարժումներով ու մի տեսակ հոգնած, իռլանդուհին սովորական ծիծաղը հավաքել էր այքերում: Նա ավելի շատ մանչերին էր կերակրում և կամացուկ զսպում, որ բարձր չխոսեն, և դա ի հարգանք վարդապետի:

- Ինչո՞ւ եք երեխաներին թշնամացնում ինձ,- ժպտաց Կոմիտասը,- ճանապարհին թե հայհոյեն՝ ո՞վ կպաշտպանի:

- Օ՛, ի՞նչ եք ասում, հայր սուրբ,- աչքերում թովռացող ծիծաղին իռլանդուհին ազատություն տվեց,- նրանք հայհոյել չգիտեն:

- Չգիտե՞ն,- Կոմիտասը գլուխն օրորեց,- ավստ՛ա:

Իռլանդուհին քրքջաց. ամուսինը լուրջ-լուրջ նայեց վարդապետին և հարց տվեց.

- Դուք ուզում եք, որ նրանք, ներեցեք, հայհոյե՞լ իմանան:

- Հարկավ,- նույնպիսի տոնով պատասխանեց Կոմիտասը, - եթե չգիտեն, ի սեր ասձո,

սովորեցրեք, մեղք են երեխաները:

Կինը նորից քրքջաց, ամուսինը կարմրեց, կմկմոցով առարկեց վարդապետին, Կոմիտասը պնդեց խոսքը, հետո էլի կատակեց՝ ընթրիքն ու գրույցը դարձան անկաշկանդ, և իռլանդուհին սիրտ արեց.

- Ներեցեք, հայր սուրբ, շատ կցանկանայի լսել ձեր ազգային երգերից մեկը:

- Միրով,- Կոմիտասը գլխով խոնարհում արեց,- լսեցեք մեր «Կռունկը»:

- Կռո՞ւնկը,- ժպտաց իռլանդուհին, ի՞նչ է նշանակում:

-Crane:

Կոմիտասը նստեց դաշնամուրի մոտ ու նայեց Մարգարիտին: Նա տխուր ժպտում էր:

«Ես կերգեմ քեզ համար . . . քո մասին . . . քո փոխարեն», - ասաց մտքում, և մատների տակից մի

հնչյուն թև առավ, ապա ելավ, տիրակալեց շունչը. «Կռո՛ւնկ . . .», - հոգուց փերթ-փերթ պոկված մեն մի բառի հետ շունչը գնաց, տարածվեց այդ պանդոկից, Մալիտակ կղզուց դուրս ինչ-որ տեղ փովեց մի հորիզոն, շունչը խորացավ և այդ պանդոկից ու Մալիտակ կղզուց դուրս բերված աշխարհն ու օրը մթնոլորտ ունեցան ու գույն. երկինքը աշնանային կապույտ էր ու սառը, ձյուն-ճերմակ ամպեր էին լողում այնտեղ, հորիզոնը՝ մշուշոտ ու խամրած: Հոգուց փերթ-փերթ անջատվող բառի հետ շունչ ալի՛ք-ալիք ծավալվեց՝ թևերից ամպերը թոթափած կենտ մի կռունկ կապույտ ծիր առավ, տառապած մի դեմք ուղղվեց երկինք, և նրա աղերսող աչքերի մեջ կռունկի աղեկտուր երգի հետ կաթկթեց կռունկի դադրությունն ու ետևում թողած տաք հորիզոնների ու աշխարհի, կորցրած երամի կարոտը:

. . . ուստի՞ կուգաս, ծառա եմ ձայնիդ,

Կռունկ, մեր աշխարհեն խապրիկ մը չունի՞ս . . .

Իռլանդուհին կամաց թեքվեց դեպի Մարգարիտը.

- Կարոտի՞, մասին է:

- Այո՛, պանդուխտի երգ է:

Հոսում էր Կոմիտասի ձայնը ու ձայնի հետ՝ լուծված բառերը: Իռլանդուհու համար բառ ու խոսք չկար, կար միայն հայր սուրբից անջատվող անհատնում շունչ, և հեռավոր ու անծանոթ աշխարհում բացվել էր մի հորիզոն ու հորիզոնում՝ երկու շնչավոր՝ մի մարդ, մի կռունկ, երկրի վրա՝ խեղճ ու կրակ մի մարդ, երկնքում՝ ուղղություն ու երամ կորցրած մի կռունկ: Աշնան թախիծով լցված հորիզոնում երկու միայնակ հոգիներ հանդիպել էին. երկուսն էլ մեծ կորուստի տեր ու նույն կարոտի՝ տաք երկրի ու երամի: Կռունկի հոգնած ու բեկված թևերից, երկար վիզ ու կտուցից կաթկթում էր նրա կաղկղան և տակնուվրա անում պանդուխտի հոգին. կաղկղան խոսում էր պանդուխտի հոգու հետ. կաղկղայի մեջ ախ կար, հեռավոր ու տաք մի երկրի հուշ ու կարոտ, կորցրած երամին գտնելու հուսահատ փորձ: Պանդուխտը իր օր ու կյանքն էր պատմում կռունկին, գանգատվում պաղ մարդկանցից, պատմում էր կորուստների մասին, իր մենակության, կրքոտ էր պատմում. չպատմել չէր կարող, որովհետև խեղդվում էր, ուրիշ մեկին պատմել չէր կարող, որովհետև ականջող չկար, հասկացող չկար, իսկ կռունկը ուրիշ էր. նա իր պես թափառիկ է, նրա կաղկղայի մեջ իր ախ ու ցավից կա. պետք է որ լսի, պետք է որ հասկանա . . .

Իռլանդուհին սեղմեց որդուն, ապա նրա դողացող ձեռքը գտավ մյուս մանչին՝ ձգեց, մոտ բերեց, երեխաներին հավաքեց իր թևի տակ:

- Թող հանգիստ նստեն, - կամաց ասաց ամուսինը:

Իռլանդուհին շողված աչքերով նայեց նրան և առաջին անգամ ատելության պես մի բան ունեցավ ամուսնու նկատմամբ. անհույզ ու սառն էր նրա դեմքը, և իռլանդուհուն թվաց, թե է՛ն պանդուխտի գանգատը ամուսնուց է, և թվաց, թե հայր սուրբն ու Մարգարիտը գիտեն դա, և դողով նայեց Մարգարիտի կողմը:

Մարգարիտի կեցվածքը վեհ էր. ձեռքերը կրծքին ծալած, գլուխը բարձր, աչքերը թախծալի: Նա հզոր էր իր տխրության մեջ:

«Էն պանդուխտի նման է», - մտածեց իռլանդուհին և փլված ուսերով կուչ եկավ:

. . . Այս սուտ աստնվորիս բաներն իմացանք,

Աղուհացկեր մարդկանց կարոտ մնացինք . . .

Կոմիտասի շուրթերով բողբոջում էր մի ողջ ժողովուրդ, իսկ իռլանդուհու համար բառ ու խոսք չկար, կար միայն հայր սուրբից գոլշու պես դարձեղարձ անջատվող շունչը և տխուր ու ամայի հորիզոնում մի պանդուխտ շարունակում էր իր մենախոսությունը, աչքերը՝ կռունկի թևերին:

Կռունկը գնում էր հոգնած ու հուսահատ, թևերին՝ պանդուխտի աչքերի ու ամպերի ծանրությունը: Երկինքը նրան անդունդ էր հրում, իսկ երամբ չկար ու չկար: Հույսն ու հավատը լքել էին նրան, և նա իր ցեղին ու իր տաք երկիրը չէր հասնելու: Կռունկը գնաց, հեռացավ. պանդուխտի ականջներում հիմա նրա կաղկղայի փշրված արձագանքն էր, պանդուխտին լքեց վերջին խոսակիցը, վերջին ընկերը, ու հորիզոնում մնաց մեն մի շնչավոր՝ մենակությունից կծկված մի պանդուխտ, և անհուսությունը փաթաթվեց նրան:

«Հիմա լաց կլինի», - արցունքները կուլ տվեց իռլանդուհին:

Բայց, չեղած տեղից, պանդուխտը ոգի առավ, նրա աչքերում ծունկ զարկած տարտամության ամպերի վրա փայլատակեց զայրույթը, նա հայացքը հեռացրեց կռունկի հեռացած ճամփից և . . . դաշնամուրի ստեղների վերջին ճողփյունի հետ, երգի վերջին բառի վերջին փերթերի հետ պանդուխտը ծա՛նր-ծանր, քամահրանքով շաղված ու պնդացած հայացքով նայեց դատարկ հորիզոնին:

Իռլանդուհին փղկաց, նա դեմքին առավ ափերի մեջ և գլուխը դրեց սեղանին:

«Դա ի՛նչ երաժշտություն էր . . . ի՛նչ ձայն էր . . . ես երբեք չպիտի մոռանամ . . . չպիտի մոռանամ . . .», - կրկնում էր մտքում:

- Այս ի՞նչ արիք կնոջս, - ամուսինը ոտքի ելավ և դժգոհ նայեց Մարգարիտին, - տասը տարի է ամուսնացած եմ, նրան այս վիճակի մեջ չեմ տեսել: - Ձեռքը դրեց կնոջ ուսին, - հանգստացի՛ր, ի՞նչ պատահեց:

Կնոջ ուսերը ավելի ցնցվեցին, նա ուսը իրեն քաշեց և լացի միջից ասաց .

- Բայց նա չկարողացավ լաց լինել . . . ես լաց եմ լինում, որ նա չկարողացավ լաց լինել:

Ամուսինը ուսերը վեր ձգեց. ո՞ւմ մասին է խոսում կինը, «նա»-ն ո՞վ է:

- Եվ նա չպետք է լաց լիներ, - պատասխանեց Կոմիտասը, - տխրությունը պետք է ուժեղ լինի, առնական:

Իռլանդուհին հանդարտ բարձրացրեց գլուխը և արցունքոտ աչքերով ուշադիր նայեց հայր սուրբին:

Կոմիտասը տխուր ժպտաց, հետո իռլանդուհին խոնարհեց գլուխը և, կարծես մեկուսի, շշնջաց .

- Եվ կռունկը չհասավ երամին:

- Չհասավ, - կրկնեց Կոմիտասը, - երամից կտրված կռունկները տեղ չեն հասնում, չեն հանգրվանում, մի տեղ ընկնում մեռնում են:

ՄՊԱՍՈՒՄ

Կոմիտասը ելավ հյուրանոցից, վերարկուի օձիքը բարձրացրեց, ձեռքերը խոթեց գրպանները և քայլեց արագ ու ճկուն: Դեկտեմբերի կեսն էր. Փարիզի փողոցներում վնգստում էր ցուրտը: Առավոտ շուտ չէր, արևն իր օրվա պռատ ճամփից մի երկու պարան անցած պետք է լիներ, բայց չկար՝ չքացել էր քաղաքի գորշ երկնքում, մի ծխնելույզից պոկված կայծի պես հալվել-կորել էր:

- «Le Mercure musical» ամսագրի նո՛ր համարը, - դիմացի մայթին սնգսնգում էր լրագրավճառ տղայի ձայնը, - վերջի՛ն համարը:

Հանդեսի անունը Կոմիտասին հետաքրքրեց. երկու շաբաթ առաջ, երբ փարիզեցիներով խճճված «Մալ դեզ, Ագրի քյուլտյորի» դահլիճում տրվելու էր հայկական առաջին նվագահանդեսը, և ինքը բեմում վերջին կարգադրություններն էր անում, ականջն ընկավ՝

- Զարմանալի է: Եկել են նաև Փարիզի գիտնական ու երաժշտական հեղինակությունները: Պարզապես անսովոր ու հրապուրիչ ծրագրերն են այսքան մարդ հավաքել: Ես կասկածում եմ, թե մի բան կտա հայկական երաժշտությունը, այն էլ . . . մի կրոնավորի ղեկավարությամբ:

Խոսողը առաջին շարքում նստած մի երիտասարդ էր՝ ինքնագոհ ու վստահ:

Իսկ նվագահանդեսի վերջում, երբ դահլիճը հիացմունք էր աղմկում, երիտասարդը բեմ թռավ .

- Խնդրում եմ . . . խնդրում եմ, ներեցե՞ք ինձ,- խոնարհվեց:

Ինքը հոգնած ու անքեն ժպտաց, և երիտասարդը ավելի շփոթվեց:

- Հայր սուրբ . . . - կմկմաց:

Հետո իմացավ, որ նա «Le Mercure musical» հանդեսի աշխատակից էր:

- . . . Ամենավերջին համարը, թարմ համարը,- մորմոքում էր տղայի ձայնը:

Կոմիտասը ակամա դանդաղեցրեց քայլերը, նա հանդեսը գնելու միտք չուներ, բայց լրագրավաճառը վազելով մոտ եկավ, ամսագիրը մեկնեց, կծվծաց.

- Մայր . . .

- Մրսել ես, մանչս,- գնեց ամսագիրն ու շփեց տղայի քրտնած այտը:

- Մերսի . . . նոր համարը . . . թարմ համարը . . . - լրագրավաճառը վազեց փողոցով: Կոմիտասը հայացքով ուղեկցեց նրան ու տխուր ժպտաց. «Դու որք ես, մանչս»: - Եվ հանդեսը թերթատելով քայլեց:

- Օհո՛,- ոտքը կախ գցեց,- երիտասարդը նորեն մեղանչում է: - Ամսագրում նվագահանդեսի արձագանքը կար, տողերից բացականչում էին սենսացիոն բառերը.

«Հայ երաժշտություն . . . նորություն . . . հայտնագործություն . . .»:

- Նորեն նույն մեծամիտ ու վիրավորող տոնն է. հայտնագործում է նոր ժողովուրդ, որը հնությունից իր ծննդյան օրն է շփոթում, երգն ու երաժշտությունն է հայտնագործում, որը ժողովուրդը օղի պես շնչել ու շնչում է:

«Մի երաժշտություն, որը տանում է մեզ հեռու և ստիպում է ապրել մոռացված մի ժողովրդի կյանքով . . .», - կոչում և ուսերին պարտք էր առնում հողվածագիրը:

- Դատարկ խոսքեր,- Կոմիտասը քմծիծաղեց ու շարունակեց մտքում: - Տասը-տասներկու տարի առաջ աշխարհը քեզ պես լրագրողներով լեցուն չէ՞ր, որ սուլթան Համիդը քեզ համար այսօր հայտնագործած ժողովրդի ջարդերով կարմիր խրախճանք էր անում . . . Եվ հիմա նույնը շարունակվում է: Հիմա . . . (այդ օրը 1906 թվականի դեկտեմբերի կեսն էր): Հիմա փուչ խոսքեր ասելու հերթը քուկդ է,- սրտողած փակեց ամսագիրը, ճութեց բռի մեջ և արագացրեց քայլերը: - Ամեն ժողովուրդ, ինչպես ամեն մարդ, ինքը պետք է իր օր ու կյանքն ապրի, իր ճամփեն պետք է կտրի սեփական ոտքերով . . . Էսքան ժամանակ ո՞վ է ուրիշի ոտքերով քայլել: Ո՞վ է շալակել ուրիշի սապատը:

Դեկտեմբերի կեսն էր: Մրսած օր: Եվ փարիզեցիները դուռ ու լուսամուտ գոցել էին օրվա դեմ:

Հատուկենտ էին անցորդները՝ աչքերը կկոցած ցրտակեզ մայրերին: Թվում էր, թե պաղը երկնքի հետ կապ չունի, ամեն մեկի համար ոտատակից էր ծլում ցուրտը, շինություններից, գոց դուռ ու լուսամուտներից և ծխնելույզների շուրթերից դժկամորեն անջատվող ծխի քուլաներից:

Փողոցի շրջադարձում Կոմիտասը մի դրամապանակ նկատեց: Հնամաշ էր, պարունակությամբ աղքատ՝ եղած-չեղածը տասը ֆռանկ:

«Խեղճ ու կրակ մեկն է կորցրել,- տխուր մտածեց նա և նայեց շուրջբոլորը,- էս ցուրտ օրվա ապրուստն է կորցրել՝ կորոնի, կղառնա, ետ կզա . . . Հիմա կզա», - համոզեց ինքն իրեն և նայեց ժամացույցին. 12-

ին քառորդ էր պակաս, իսկ 12-ին Մարգարիտի մոտ ճաշի էր հրավիրված:

«Մի քիչ սպասեմ», - որոշեց ու հանդարտ սկսեց քայլել՝ փողոցի շրջադարձն ու ետ, շրջադարձն ու ետ, ուշադիր՝ փողոցով անցնող հատուկենտ անցորդներին: Եվ համոզված էր, որ կգա նա՝ ձմռան այդ պաղ օրը ունեցած ափ կրակը կորցրած մարդը, ու ինքը անմիջնորդ կճանաչի նրան:

«Տխուր բան է օրվա ապրուստ չունենալը, - մտածեց Կոմիտասը, - դա մարդու ծնունդի դեմ, բնության դեմ բան է: Ամեն մարդ հանապազօրյա հաց պետք է ունենա՝ օդ շնչելու բնական իրավունքով, հագուստ ու կապուստ պետք է ունենա՝ իր մոտթու գոյության բնական իրավունքով: Եվ հաց ու թացի, հագուստ-կապուստի համար չէ, որ մարդիկ աշխարհ են գալիս, դրանք ի վերուստ տվում են նրանց ծննդի հետ՝ տրվում են օդի ու մոտթու պես. . . Իսկ եթե չկա՞, եթե չունի՞ն, ուրեմն մեծ ոճրագործություն է կատարել: Թունավոր սրեր են բացվել բնության դեմ. . . »:

Փողոցի շրջադարձից ելավ մի կառք՝ ոսկեգույն ծոպերով զարդարուն, և փողոցը լցվեց բոժոժների տաք դողանջով: Ձիերի հպարտ շունչը ռունգների մոտ դարձել էր եղյամ, կառապանը ձեռքերն էր փչում, իսկ հաստ վերարկուով կոլոված ուղևորը մխրճվել էր կառքում, ցրտի դեմ ցանկել աչքերը: Եվ Կոմիտասը ուզեց կանգնեցնել կառքը՝ գտած դրամապանակը պահել կուշտ դեմքով անցորդի աչքերի դիմաց և ասել. «Մայր, դուք այս դրամապանակն եք որոնում, խնդրեմ, վերցրեք: Ինչպե՞ս, ձե՞րը չէ. . . Ոչինչ վերցրեք, դրամապանակում տասը ֆրանկ կա, ածուխ կգնեք, ցուրտ է»:

Եվ մեկեն ծնված այդ ցանկությունը շնչավորեց մի հուշ, տասը տարվա տխուր մի հիշողություն: 1906 թվականին էր, էլի ձմեռ, Բեռլինի բարձրագույն երաժշտանոցում ուսանելու առաջին ձմեռն էր. . . Բարերարի ուղարկած ամսական թոշակը վերջացել էր, սպասում էր հաջորդին ու՝ չկար: Եվ դուրս էր եկել մի ծանոթից պարտք խնդրելու, բայց իքնասիրությունը թույլ չէր տալիս բախել դուռը՝ հացի համար դրամ խնդրել, ու սոված չափչփում էր Բեռլինի փողոցները: Հանկարծ ոտքերի մոտ նշմարեց կես մարկ, վերցրեց ու ավելի շվարեց՝ ի՞նչ անել, կես մարկով ոչ կարող էս պանդուկ մտնել, ոչ խանութ: «Ես կես մարկանոց վիճակախաղի տոմս գնեցի, իսկ հաջորդ օրը շահեցի հարյուր մարկ, - հիշեց Կոմիտասը, - երկու օր նոթի-նոթի մտածեց միայն ուտելու մասին, դրամի մասին, գտածս կես մարկով դարձա բախտ փորձող վաճառական և շահեցի հարյուր մարկ: Բայց էս կարող էի կուշտ լինել (հարկ է, որ կուշտ լինեի) և այդ երկու օրը մարմնոք ապրելու փոխարեն, ապրեի հոգով, ինչի համար ծնվել եմ, ինչի համար ամենքն են ծնվում: Ու ես. . . »:

Հետո նա հիշեց քաղցած ու կիսաքաղց անցկացրած էլի օրեր, Բեռլինում ուսանած տարիներից՝ ավելի շատ, և դրանք բոլորը համարեց ունայն և տխրեց, որ գալիք օրերից ոչ մեկը, գալիք բոլոր օրերը միասին, են փուչ օրերից ոչ մեկի պարապությունը լցնել չեն կարող: Եվ չնայած այդ փուչ օրերի համար ինքը մեղք չունի, բայց երբ ականջներում էլի զնգացին Բեռլինի կոնսերվատորիայի պրոֆեսոր Շմիդտի խոսքերը՝ «Դուն, անպիտան, ինձ կվճարես, երբ ուտելու հա՞ց չունես: Կարգելեմ քեզի մի պֆենինգ ինձի վճարելու այսուհետև», - սառած դեմքը ամոթից տաքացավ:

«Իսկ էս այնուամենայնիվ վճարեցի նրան, - անվրդով շունչ քաշեց Կոմիտասը, - չեմ հասկանում, թե ինչո՞ւ են մարդիկ իրենց իրավունք տալիս ոտք դնելու ուրիշների գուտ անձնական աշխարհը, - վիրավորված մտածեց և զգաց, որ ներքին մի ձայն բողբոջում է: - Պրոֆեսոր Շմիդտի մասին այդպես մտածելը անիրավություն է, նա բարի ու մարդասեր ծերունի էր, սիրում էր ինձ ու հետաքրքրվում ինձնով»: - Հանգստացրեց իրեն, վանեց մեկեն հայտնված վիրավորանքը ու նայեց ժամացույցին, ժամից ավելի սպասում էր:

«Ուշացավ», - ասաց և՛ այնպիսի տոնով, կարծես պատահական ու իրեն անձանոթ մեկի չէր սպասում, այլ բարեկամի, որի հետ նախապես պայմանավորվածություն ուներ հանդիպելու հենց այդտեղ՝

փողոցի շրջադարձում, հենց այդ ժամին, միայն թե, չգիտես ինչու, ուշանում է, չի գալիս . . . Բայց անպայման կգա, և ինքը պետք է սպասի, պարտավոր է:

«Գուցե գլխի էլ չէ, որ դրամապանակը կորցրել է: Կիմանա, կգա, ցուրտ է, շուտ գար»:

Հետո աչքերում շողաց մի կարևոր միտք, և նա ուրախացավ, որ դրամապանակի տերը դեռ չի հայտնվել, լավ է, որ չի եկել, թե չէ արդեն ուշ կլինեք, շատ ուշ: Եվ նա գրպանից հանեց հարյուր ֆրանկ, ճիշտ՝ հարյուր, շտապ բացեց դրամապանակը և հարյուր ֆրանկը ծրարեց դրամապանակի խորքում, տասը ֆրանկի տակ: Սպա ժպտաց, ձեռքերը շփեց իրար, խոր շունչ քաշեց, հին ու ծանր պարտքերից ազատվողի պես հանգիստ շնչեց ու շնչի հետ հանկարծ հասկացավ, որ տասը տարի առաջ վիճակախաղով շահած հարյուր մարկը հոգու խորքում, իրենից էլ ծածուկ, պարտք է համարել: «Ինչո՞ւ,- փորձեց հասկանալ,- ինչո՞ւ պարտք»:

«Որովհետև հարյուր մարդ այդ վիճակախաղում հուսախաբ եղավ, իսկ ես շահեցի, սեփականացրի հարյուր մարդու հարյուր մարկը»: - Մոզոնածի համար ժպտաց, զգաց, որ իսկական պատասխանը դարձյալ իրենից ծածուկ է, հոգու խորքում ննջում է, մի օր կհայտնվի, անսպասելի կհայտնվի ու կուրախացնի:

«Դրանք մեջս թուխս դրած իմ հավքերն են,- մտածեց մտքից ծրարված զգացմունքների մասին,- թող մնան, ձագ հանեն»:

Հետո ձեռքերը տաքացրեց շնչով, ետ ու առաջ նայեց մայրերի երկարությամբ և շարունակեց քայլել՝ փողոցի շրջադարձն ու ետ, շրջադարձն ու ետ . . .

«Ցուրտ է . . . Ուշացավ»:

Հիմա նա այնպես բծախնդիր չէր նայում անցորդներին, չէր որոնում դրամապանակի տիրոջը, երկժամյա ճամփապահումը ստեղծել էր պատրանք, թե ծանոթի է սպասում, որը եթե գա և ինքը չնկատի, կմոտենա, կբարևի և կմեկնի ձեռքը:

«Բա եղա՞վ, եղբան ուշանալ կլինի՞, մրսեցի»:

Հանկարծ սիրտը թպրտաց. դիմացից գալիս էր վտիտ մի մարդ՝ աշնանային հնտոտի վերարկուի մեջ սեղմված: Նրա հայացքը մոլոր էր, բայց ոչինչ չէր որոնում մայրերի վրա:

«Մա չէ,- որոշեց Կոմիտասը և ավստոսալու փոխարեն թաքուն ուրախություն ունեցավ կանգնեց՝ ինքը չի՞ ուզում, որ դրամապանակի տերը շուտ հայտվի: Չի՞ ուզում: Ինչպե՞ս չէ, հենց հիմա թող գա, տեր կանգնի կորցրածին և ինքը թողնի գնա, ցուրտ է, Մարգարիտը սպասում է ախր . . . »:

Բայց կրծքի տակ դեռ ալիքվում էր մի տաքություն, տազնապն էր մարում՝ պահ առաջվա խեղճ ու կրակ մարդը, որը կարող էր դրամապանակի տերը լինել, անցավ գնաց, տերը չէր ու անցավ գնաց . . .

Եվ կրծքի տակ ալիքվում էր մի տաքություն՝ արտադողն էր մարում:

Կոմիտասը ժպտաց իր ծածուկ զգացմանը . . .

«Մեջս թուխս դրված հավքեր ունիմ: - Մեկը աչք էր բացել, թպրտում էր: - Դուրս չեմ հանի . . . Իմ տաքությունն են, թող մնան . . . Ցուրտ է աշխարհը . . . »:

Եվ հոգու խորքում ծվարած զգացումը չուզեց մեկնել, մանրացնել, դարձնել անշապիկ բառ ու խոսք և բոբիկ-բոբիկ կանգնեցնել այդ ցուրտ մայրի վրա, իր կողքին:

Ձմռան այդ օրն աշխարհում միլիոն ու մեկ մարդ հյուրընկալ է, միլիոն ու մեկ ճաշի հրավեր ունի (միլիոն ու մեկերորդը՝ ինքը Կոմիտասը), միլիոն ու մեկ մարդ համերգ ու թատրոնի տոմս է գնել, միլիոն ու մեկ մարդ աշխատում է, միլիոն ու մեկ մարդ մտածում, գլուխ է ջարդում, միլիոն ու մեկ մարդ մեռնում է, միլիոն ու մեկ մարդ ծնվում է . . . Ձմռան այդ օր ու ժամին աշխարհում մի մարդ, մեկը, միայն մեկը, ձմռանաշունչ փողոցում անծանոթի է սպասում- վերադարձնելու նրա կորուստը՝

տասը ֆրանկը: Հենց գար տերը, և ինքը դրամապանակը հանձներ նրան ու շարունակեր Մարգարիտենց տան ճամփեն, կդառնար միլիոն ու մեկերորդ ճաշի հրավիրվածը:

Եվ ինքն իր հետ դրամապանակի տիրոջ շուտ հայտնվելուն համաձայն չէր:

Ձմռան այդ օրը աշխարհում միլիոն ու մեկը կողոպուտ էր անում, միլիոն ու մեկը կողոպտվում էր, միլիոն ու մեկ մարդ կորցրել էր դրամապանակը՝ մաշված ու նոր, լիք ու դատարկ, միլիոն մարդ դրամապանակ էր գտել, գրպանել ու գնացել էր իր բանին:

Ձմռան այդ օր ու ժամին, աշխարհում մի մարդ, մեկը միայն ժամադիր էր կորած դրամապանակի տիրոջ հետ: Դե թող շուտ գա, տեր կանգնի կորցրածին, երկար չորոնի, գլուխը չկոծի այդ փոքրիկ ու մեծ կորստի համար:

Իսկ ինքն իր հետ դրամատիրոջ շուտ գալուն համաձայն չէր: Սպասումի ամեն մի րոպեն հպարտություն էր կաթել նրա հոգում, և անխոստում և անպայման այդ ժամակոչության մեջ վեհություն կար՝ ցուրտ ու ձմեռ, օտար երկրում, մի ձախողակ մարդու ուրախացնելու համար ինքը մի ժամ կեցել է, երեք ժամ սպասել է. . . էլի կարող է սպասել. . .

Չէ՛, ոչ մեկի ճամփան էլ չի պահում, այլ բաց երկնքի տակ աղոթք է անում աշխարհի ձախողակ ու անօգնական մարդկանց բախտի համար, աղոթք է անում, և գանգատ է անում նրանց փոխարեն: Եվ աղոթքը դեռ չի վերջացել, նրանց, այդ աշխատած և կատարյալ մարդկանց գանգատն ու պահանջը շատ է, և ինքը երկար պետք է աղոթի նրանց բախտի համար. . .

Կոմիտասը նայեց աշնանային հնամաշ վերարկուի մեջ սեղմված մարդու ետևից ու խղճաց նրան, որ դրամապանակի տերը չէր, և զգաց, որ կրծքի տակ դեռ տաք-տաք ալիքվում, մարմրում էր սրտադողը. լավ է, որ տերը չէր:

Նա նորից ժպտաց իր գողտուկ զգացմանը ու էլի չփորձեց մեկնել:

Հետո փողոցը արձագանքեց սալարկի ու մետաղի կափկափոցին, ու երևաց փոքրիկ, ցածրիկ մի սայլակ: Մայլակ քաշողը մարդ էր՝ պրկված ողնաշար ու պարանոցով, բաց օձիք ու շուրթերով, իսկ հայացքը կառչել էր սալարկից և թիկունքն ի վար ձգված պարանի պես ցնցվում էր: Մայլակի վրա դաշնամուր կար, սայլակի կողքերից քայլում էին երկուսը, դեկտեմբերյան ցրտին վայել հագուստ-կապուստով տղամարդիկ, ձեռնոցավոր աջերով դաշնամուրի ապահովությունն հսկող: Նրանց աչքերում սրտնեղություն կար և դա՛ սայլաքարշի ծանր ոտփոխումից: Փողոցի սառցե կոշտուկներից սայլանիվները ոստոստում էին՝ դաշնամուրը ցնցվում էր, և ստեղների զրգոցը արծաթե անձրև էր մաղում:

«Մենակ քեզ հետ կարելի է գրույց անել ես աշխարհի ցավերի մասին,- դաշնամուրին շնջաց Կոմիտասը,- մենակ քեզ հետ», - կրկնեց լցված, և քայլերը նրան դաշնամուրի ետևից տարան:

Դաշնամուրից անջատվող հնչունները սայլորդի շնչի պես անկանոն էին, նրա շնչի պես տաք:

«Դու ամեն օր ես էդպես նվագում,- մտածեց բեռնակրի մասին,- սա քո հորինած շարականն է, դու ուրիշը չունիս»:

Եվ ապա հիշեց.

«Իսկ ես ե՞րբ կունենամ դաշնամուր»:

Եվ հիշեց իր նվագարանը՝ հեռու հայրենի եզերքում, Էջմիածնում թողած իր նվագարանը ու թվաց նրան, թե դաշնամուր ունենալու ցանկությունը դավաճանություն էր իր նվագարանի հանդեպ, և դաշնամուրը թողած էտ դառավ:

«Իմ ազնիվ, հավատարիմ նվագարանս, իմ անուշ սնդուկս,- շնջաց նա և ավելացրեց,- ընկերս. . . »:

Հետո փափուկ մի տխրություն եկավ, փաթաթվեց նրան և դրանից ջերմացավ այդ ցրտակեզ

փողոցում, մեկեն հայտնված տխրությունը ուսերը ծրարող վերարկու էր:

«Շնկերս», - կրկնեց լսելի և մատները գրպանում ռիթմիկ շարժվեցին: Նրանք նվագարանն էին շոշափում, ողջունում էին, նվագարանի հետ զրույց էին անում:

Հիմա, մի քանի ամիս էր, հեռու էր նրանից, է՛հ քանի տարվա իր խաղընկերոջից: Էդպես էր: Դեմ-դիմաց նստած խոսակցում էին: Եվ վիճում էին և խորհուրդներ շնջում իրարու, հետո՝ մի խոսքի գալիս ու դառնում մի շունչ: Եվ Կոմիտասը ոգևորված ելնում էր՝ որոնում մեկին, որ ներս բերեր, դարձներ ականջալուր՝ իր նվագարանի ավետիսին: Եվ որոնում էր և չէր գտնում նրան՝ իր ու նվագարանի ոգևորությունը հասկացող մարդուն, ու տուն էր դառնում, նստում նվագարանի կողքին, միասին լռում էին, երկար էին լռում: Հետո Կոմիտասը մատները մոտեցնում էր նվագարանին և նորից ծայրը բացում զրույցի .

Միրոս նման է էն փլած տներ . . .

Եվ նվագարանը հասկանում էր նրան ու արձագանքում .

Տո՛, լաճ, տնավեր . . .

Հիմա Փարիզ էր եկել ու պատմում էր իր «անուշ սնդուկի» տարիների զրույցը՝ Հայոց աշխարհի մասին, նրա մշուշված լեռների, այդ լեռնափեշերին խարիչված տների ու տնատերերի համառ ու հավատով աչքերից՝ թոնիրները լցված դեղին բոցերի մասին .

Եվ Փարիզը մատը խածնել էր . «Հայ երաժշտություն . . . նորություն . . . հայտնագործություն . . . »:

Բեռնակիրն ու սայլակը արդեն չէին երևում, փողոցում մարել էր դաշնամուրի ծլնագրը, բայց Կոմիտասի համար դեռ մնում էր, և նա էլի հիշեց:

«Իսկ ես ե՞րբ կունենամ դաշնամուր . . . երաժիշտ եմ, 37 տարեկան ու դաշնամուր չունեմ»:

Չէ՛, դաշնամուր պետք էր, և ցանկանալը դավաճանություն չէր հին ու հավատարիմ նվագարանի հանդեպ: Նրան ինքը չի օտարի, տանից չի հանի դուրս: Նա կմնա, անկյունից կունկնդրի իր ու դաշնամուրի զրույցը: Կլսի ու կժպտա լարերի դեղին ժպիտով: Կլսի ու գուշակի պես կհաստատի իր ու դաշնամուրի ավետը: Երբեմն նաև կմիջամտի, կօգնի, ախր, ինքն ու նվագարանը լավ են իրարու հասկանում, հին ընկերներ են:

«Եվ դեռ երկար կընկերակցենք . . . Մինչև դաշնամուր ունենամ, մինչև աշխատելու բոլոր հարմարություններն ունենամ, կյանքս կանցնի»:

Դեկտեմբերի կեսն էր: Մրսած օր, և փարիզեցիները դուռ ու լուսամուտ կալել էին օրվա դեմ: Թվում էր, թե պաղ երկնքի հետ, ամեն մեկի համար ոտատակից էր ծլլում ցուրտը, շինություններից, գոց դուռ ու լուսամուտներից և ծխնելույզների շրթերից՝ դեկտեմբերին անջատվող ծխի քուլաներից: Հատուկենտ էին անցորդները, աչքերը կկոցած ցրտակեզ մայթերին, և Կոմիտասին ուշ դարձնող չկար: Իսկ նա, աննահանջ, սպասում էր . . . Չորս ժամ է ետ ու առաջ էր անում, փողոցի շրջադարձն ու ետ, շրջադարձն ու ետ . . .

Չորս ժամ . . .

Եվ դրամապանակն էր մտահան արել, և ճամփապահի նպատակն ու հարկը: Կար միայն կարոտյալ մեկի հետ հանդիպելու ցանկություն, կարոտյալ մի մարդու, որը ձմեռվա այդ օրը աշխարհում ամենաշատը պետք է մրսած լիներ: Թող գար, տեր դառնար այն աղոթքին, որ իր համար հայր սուրբն է արել երկրի պաղ գմբեթի տակ, աղոթել անարև առավոտից մինչև անարև արևապատոց:

Ու եկավ նա . . .

Դեռատի կին էր՝ այր մարդու բաճկոնով, այր մարդու ոտնամաններով, ճոթերը բզիկ գլխաշորով: (Անակնկալ էր, չգիտես ինչու, մտքով չէր անցել, որ դրամապանակի տերը կարող էր կին լիներ):

«Աշխարհում, բնության դեմ սուր վերցրածները շատ են,- նորից մտածեց Կոմիտասը,- բնությունը սրան կին է երկնել, այր մարդու բեռ են բարձել ուսերին . կինը սպանում են, կնոջը ստիպում այրմարդ դառնալ»:

Դեռատի կնոջ աչքերում բողոք կար, և հույսը լացի պես կախվել էր շուրթերից ու դողում էր: Նա քայլում էր տրտում ու անվստահ, և ոտքերը, հայացքի հետքով կամուկաց շարժվում էին . հայացքի հետ դողում, աչքթարթումի հետ կանգնում՝ ճլպտորում մի թիզ գետնին, մտածում աջ ու ձախ թեքվելու, ետ դառնալու մասին:

Կնոջ թափառիկ հայացքը հանդիպեց Կոմիտասին, հետո կծկվեց, կուչ եկավ ոտքերի մոտ՝ դարձավ գողտուկ հայացք, և նա կորածը փնտրել շարունակեց գողտուկ հայացքով ու հանկարծ զգաց, որ սալարկին կենտրոնացած հայացքը հիմա դրամապանակ չի որոնում, այլ ճիգով պահում է հենց նոր իրեն հանդիպած հայացքը և ինքը դրա իմաստն է ուզում հասկանալ:

«Աչքերը սև էին . . . Տխուր . . . Եվ . . .»:

Կինը լարված պահում էր Կոմիտասի դեմքը, աչքերը, հայացքը, կինը ձգտում էր աչքը չթարթել, չկորցնել այդ անծանոթ մարդու դեմքը, աչքերը, հայացքը: Ախր, դրանք խոսք ունեին, և նրան թվաց, թե խոսքն իրեն էր ուղղված:

«Աչքերը սև էին, տխուր և տխրությունը . . . ինձ համար էր», - սիրտ արեց մտածել, և հուզմունքից շուրթերը դողացին, ու տաք դողը հոսեց ծնկներով: Նա փորձեց բարձրացնել գլուխը՝ էլի նայել, բայց մի գթոտ ձեռք, որն էր Կոմիտասի հայացքը, գլխաշորի տակ մազերն էր շոյում, և կինը չուզեց շոշափել, ստուգել, պարզել չեղած տեղից մեկեն հայտնված գթասիրտ ձեռքը, որին նա, է՛հ, երբվանից սպասում էր . . .

Ապա կնոջ կախ գցած հայացքը առավ Կոմիտասի վերարկուի սև փեշերը, տաբատի սև փողբերը, սև ոտնամանները, որոնց վրա ասեղի պես փայլվում էր ցուրտը, և դողը ծնկներից հասավ, շփոթեց ոտքերը: Կնոջ քայլերը ավելի չկամ դարձան, շփոթ ու չկամ, ախր, էլի մի քանի քայլ՝ և ինքը կանցնի այդ անծանոթ մարդու մոտով, հետո այդ տաքուկ ձեռքի փոխարեն գլխաշորի տակ կսողոսկի ցուրտը, և ինքը կմնա ձմեռաշունչ օրվա ու կորած դրամապանակի հետ:

- Մաղմուազել . . .

Կինը ցնցվեց: Խառնված ամեն քայլի հետ նա սպասել էր՝ ուր որ է կլսի այդ աչքերի ձայնը (ախր աչքերում իրեն ուղղված խոսք կար), շունչը պահած սպասել էր և Կոմիտասի ձայնի հետ ցնցվեց, դա շնչակտուր սպասման ճիչն էր:

- Մաղմուազել, դուք որևէ բան կորցրե՞լ էք:

Աղջկա ոտք ու ծնկների դողը մարել էր, դարձել էր տաք թմրություն, կոպերը ծանրացել, իրար էին գալիս, և նա զգաց, որ հոգնած է, շատ է հոգնած և քնել է ուզում . . . Մի տաք անկյուն լինե՞ր . . . Քնել է ուզում . . .

- Այո . . . դրամապանակս եմ կորցրել,- ասաց ցածրաձայն:

Կոմիտասը ձեռքը տարավ գրպանը:

- Ահավասիկ: Վերցրե՞ք,- տխուր ժպտաց,- իսկ ինչո՞ւ ուշացաք: - Աղջիկը թույլ մեկնեց ձեռքը, դրամապանակը առավ, դողացող մատներով փորձեց բացել: Դա ակամա մղում էր, պահի հետ կապ չունեցող: Կոմիտասը ավերի մեջ առավ նրա ձեռքերը:

- Բացել պետք չէ,- ասաց և ինքն իր համար ավելացրեց,- ցուրտ է . . .

Հետո ձեռքերը գրպանեց, թեթև խոնարհում արավ:

-Վաղը երեկոյան հայկական եկեղեցում հայկական նվագահանդես կա: Ձեզ հրավիրում եմ: Անպատճառ եկեք: Տոնսուրթուն:

Եվ նորեն գլուխ տվեց ու գնաց:

Աղջիկը մոլոր հայացքով հետևում էր նրան, ճկուն քայլերով հեռացող մարդուն, և մատները դրամապանակն էին շոշափում, որոնում այդ մարդու դեմքը, աչքերը, հայացքը, ձայնը: Ու երբ Կոմիտասը ետ նայեց, ժպտաց, ձեռքով արեց, աղջկա շուրթերը դողացին:

Իսկ Կոմիտասը հեռանում էր՝ հոգում տխուր ու ծանր մի խաղաղություն: Եվ հոգում նորեն անհասկանալի մի ալիք՝ զեռ, կտրակցուն: Ներսում էլի աչք էր բացել, թաքտում էր իրենից թաքնված մի զգացում, որի հեռու-հեռավոր արձագանքն էր միայն տեղ հասնում, այսքանը. Կոմիտասին թվում էր, թե այդ չորսժամյա սպասումը մի քիչ ուրիշ պետք է լիներ: Ինչպե՞ս... Մի քիչ ուրիշ ձևի, ախր ինքը սպասում էր... այդ մարդու, բայց կին հայտնվեց:

Նա նորից շրջվեց, նայեց, կինը դեռ կանգնած էր: Նորեն թափահարեց ձեռքերը, և նորեն ականջը թմբկահարեց թուխս դրած հավթերի թաքտուքը:

ՁԱՅՆԻԿԴ Ի ՀՈԳԻՍ . . .

Շոգենավը ժայռապորտից հավաքեց խարիսխները, ուղղություն առավ դեպի Պոլիս, ժայռ ու ավից այն կողմ թողնելով Չիֆթե-Հաֆուզ զբոսավայրը՝ ծառ ու ջրավազաններով օժում աղայանիստ մենաստներ, ծառ ու ջրավազաններով ուղեկից ոլործուն արահետներ, պանդոկներ, չգիտես ինչ ու ինչ և . . . մի աքաղաղ:

Շոգենավով Պոլիս էր դառնում նաև Կոմիտասը, ամեն ատենվա պես՝ խմբով: Խումբը մեծ էր. զբոսավայրում Կոմիտասին հանդիպել էին հեռավոր ծանոթներ, նաև՝ իրենց բախտը Պոլսում նո՛ր-նո՛ր որոնող հայորդիներ՝ տարբեր գավառ ու շեներից, տարբեր կաճաններով հեռացած՝ թողած արտ ու այգի, դարբնոց ու բրուտանոց, ու հիմա Չիֆթե-Հաֆուզ զբոսավայրից Պոլիս էին դառնում: Եվ նրանք՝ կորսված չարխըր Պոլսում նո՛ր-նո՛ր որոնողներն ու Կոմիտասի մյուս ճամփաընկերները ուշք ու մտքով դեռ զբոսավայրում տեսած աքաղաղի հետ էին.

-Ձայնը ականջներուս մեջեն չի ելնի. . .

-Ըբը ուր գո՛յն, ուր դրվա՛ծք. . . - նորեկ մշեցին պոլսահայերենը դեռ չէր սերտել, և խոսքի մեջ շփոթմունք կար:

Եվ բերներեբան պատվաբանում էին պալատական աքաղաղի տեսքն ու կանչերը:

Կոմիտասը քաշվել էր կողմ, սուս էր, աղայատեր աքաղաղի գովքին անմասն, և նրա հայացքը հոգնած լողորդի պես ճապղում էր Բոսֆորի ջրերում:

Օրը գարնան օր էր. և շատ էր ջրերի աղմուկը:

«Նոր ծնված ջրեր են թափվել ծով,- մտածեց Կոմիտասը: - Առուները խաբել են սարերի նորածին ջրերին,- ավելացրեց,- առուները իրենց ոլոք գնացքի ու կանաչ ավազի մեջ սարերի ջրերին մոլորել են՝ բերել-նետել են գետերը: - Եվ կարոտեց նրանց՝ սարերում ծնված ջրերին, և ցավեց,- ու գետերը կալել են նոցա, քշել ու թափել ծովը»:

Ալիքների մեջ նա որոնեց նորեկները և այդ փորձի համար ժպտաց.

«Ծովերի ալիքները խառնածին են, ջրերը՝ ձեր. . . մի օրվա կյանք ունեցող սարերի ջրերը ծով

հասնելուն պես ծերանում են . . . լեռներում ծնված ջրերի տարիքն ու գույնը խեղդվում են ծովում»:
Արևմուտի ժամն էր, ալիքները հյուսում ու քանդում էին իրենց խուճուճ ստվերները, ալիքները ծովի հատակն էին սուզում բուռ-բուռ կարմիր արև, և օրը մարում էր ծովում: Շոգենավը սահում էր, ձգում ջրադրոշմ պոչը՝ զրզրզված, ալեկոծ ու աղմկոտ, և աղմուկի միջից Կոմիտասը զատում էր լեռներից քշված-բերված ջրերի բողոքը:

«Նոքա իրենց լեռներն են ուզում,- մտածեց Կոմիտասը,- ու կգնան իրենց լեռները,- և ուրախացավ մեկեն հայտնված այդ մտքից,- պալան-պալան կշվեն ու ամպ դարձած կնստեն լեռներին»:

Նա ջերմ-ջերմ նայեց ծովում բաբախող արևին . լեռներից քշված ջրերի փրկիչը նա էր՝ բյուրապատկված, ալիքներին ձեռք մեկնած արևը:

«Եվ ծովում հանգչող արևից՝ հանգչող էս օրվանից մի բան ետ կգա,- միտքը շարունակեց,- գոլորշի դարձած մի օր այցի կգա որպես հիշողություն . . . Հարկավ, հիշողությունները գոլորշի են՝ անցած օրերից գատվող, որ տեղ հասնելուց դառնում են ամպ, թառում են մարդու ուսերին . . .»:

Պալատական աքաղաղի գովքը շարունակվում էր ավելի ոգեշունչ ու բարձրալուր, լսելի նաև Կոմիտասին:

- Խոսնակի կանչը հնձի երաժշտական պատկեր մը ներշնչած է, մտքիս մեջ կպտտի, պետք է գրեմ,- երգահան Մինանյանը արմանք-զարմանք օրորեց գլուխը:

Ինչպես Չիֆթե-Հաֆուզ զբոսավայրում աքաղաղը մտիկ անելու ատեն, Կոմիտասը նորից հիշեց իր հայրենի աքաղաղը և թեքվեց-նայեց Մինանյանին:

- Բանի մը պետք ունի՞ք, հայր սուրբ,- Մինանյանը պատրաստակամ շարժում արեց:

- Ո՛չ,- պատասխանեց Կոմիտասը, հետո էլի դարձավ դեպի ծովը և մտքում ասաց.

«Իմ սիրելի դժբախտ հայրդիներ, ուր է, որ դուք այսօր տեսնեիք ձեր հայրենի աքաղաղը . . .

Էջմիածնի է՛ն աքաղաղը, որ իր քաղցր կանչերով հայրենի սիրուս հիմքը դրավ . . .»:

Եվ շոգենավի-դրոշմ ջրերի մեջ արևի փոխարեն թալտացին հայրենի աքաղաղի կարմրկեկ թևերը, ու ձենձենոց ջրերի միջից այս անգամ անջատվեց՝ ականջին հասավ իր աքաղաղի ձայնը:

«Ձայնիկդ ի հոգիս . . .», - Կոմիտասը աչքերը փակեց, ու ավելի իրական դարձավ իր աքաղաղը, իրական ու շոշափելի, ինչպես, է՛, երեսուներկու-երեսուներեք տարի առաջ, երբ ինքը Քյոթահիայից նոր-նոր էջմիածին էր եկել ճեմարանում ուսանելու:

. . . Մայրենիի դաս էր . . . այն ժամանակ, այն օրը ինքը հայերեն հատուկենտ բառեր գիտեր միայն ու լարված հետևում էր ուսուցչի շուրթ ու շարժումներին, լարված լսում էր, ջանում կռահել ուսուցչի ասածը: Եվ նրա խոսքերից կռահած բառերը ջոկջոկում-հոլովում էր մտքում: Աշնան օր էր, և ճեմարանի բակում ծիրանենիները ճոճում էին իրենց դեղին մեղեդին: Ճեմարանի բակում խաղող լոռություն էր, և մի աքաղաղ կանչեց՝ խորացրեց լոռությունը . . . անուշ կանչ էր, ու ինքը թեքվեց՝ լուսամուտից նայեց դուրս: Խոսնակը կանգնած էր ծիրանենու տակ, վիզը թեք, աչքերը գոց և իր կանչի արձագանքն էր լսում: Երփնագարդ էին փետուրները, կարմիր ու կապույտով, ոտքերը ցեխոտ էին, կատարի վրա չորացած-մնացած արյուն կար: Խոսնակը լսե՛ց, լսեց իր կանչի անձագանքը, հետո դունդունաց, թախթփվեց . փետուրների միջից փոշի ելավ՝ կտցեց ու նայեց պատուհանին: Ինքը ժպտաց նրան . . .

- Մա աքաղաղը միստիկ առաքելություն մը ուներ, և կմտածեմ, թե Հուսեին բեկի հաջողությունները, ճշմարիտ, աքաղաղին հետ կապ ունին: - Կոմիտասի ճամփաընկերները շուրթ-շրթից խլում էին Չիֆթե-Հաֆուզի աքաղաղի գովքը, և զբոսավայրի այդ աքլորը արարչանում էր: . . . Կոմիտասը ջրերի մեջ ժպտաց իր աքաղաղին, ժպտաց երեսուներկու-երեսուներեք տարի

առաջվա Սողոմոնի պես և էն օրվա պես շշնջաց. - «Դու իմ խոսնա՞կն ես. . . - ու հաճությամբ պարուրվեց էն օրվա հուշով,- խոսնակը աչքեց լուսամուտին, աչքեց ինձ, նորեն զոգոց ու կանչեց. զրույց արեց՝ բան ասաց ինձ. . . »: - Եվ ինքը աքաղաղի պատմածը հասկացավ, մայրենի ուսուցչի էդ օրվա պատմությունից ավելի լավ աքաղաղի կանչը հասկացավ: Աքաղաղի խոսքը աշնան օրվա մասին էր. կանչի մեջ օրվա փափկությունը կար՝ ծիրանենու աշնանային մեղեդին, արևի ոսկե զնգոցը, վանքի մամոտ հիմնաքարերի գովությունը, ձեմարանի բակից դուրս ցաքուցրիվ տների ու փողոցների փոշոտ լռությունը և առունների սուս սվսվոցը, և տներից անդին կավե ցանկապատերին փայլվող հարդերի դեղին բզոցը, և ցանկապատված որթերի տաք-տաք գրվվոցը, և ցանկապատերից այն կողմ ճաքճքված դռերի հևացող շունչը. . . Կանչի մեջ այդ ամենը կար, ինքը լսեց՝ կար: Աքաղաղը կանչեց, նորեն թեքեց գլուխը, աչքերը փակ ականջ պահեց իր կանչի արձագանքին, հետո ծիրանենուց իջավ մի դեղին տերև՝ աքաղաղը վրա վազեց, կտցեց տերևը, էլի կտցեց և խաբվելու համար ծուռ նայեց ծառին ու բողոք-դունդունաց: Ինքը արդեն ուսուցչին չէր լսում. աչքի պոչով հետևում էր խոսնակին և չէր ուզում, որ նա թողնի-հեռանա: Եվ ընդմիջմանը ելավ ու ոտքը շեմից դուրս դրեց թե չէ՝ զգաց աշնան այդ օրվա փափկությունը՝ ճիշտ ու ճիշտ խոսնակի ասածն էր: Եվ ուրախացավ, որ աքաղաղն ամեն ինչ ճիշտ էր պատմել, և ուրախացավ, որ ինքն ճիշտ էր հասկացել նրան. . . մոտ վազեց, աքաղաղը խուսափեց, ապա դարձավ կշկչաց. «Ի՞նչ ես ուզում. - Եվ ինքը ժպտաց նրան. - «Դու իմ խոսնա՞կն ես»: Աքաղաղը տեսավ իր ժպիտը, գլուխը թեքեց, նայեց՝ սուզեց տեսածը և հաշտ-հաշտ կտցեց գետինը. - «Հա՛, ես քո խոսնակն եմ. . . »

-Աքաղաղի փետուրներուն վրա գույներ կային, որ ես տեսած չէի: Ուրիշ տեղ մը բնավ տեսած չեմ,- շեշտեց նկարիչ Գալֆայանը,- ես նորեն պիտի Չիֆթե-Հաֆուզ երթամ աքաղաղը տեսնելու, անոր փետուրներեն կտավներուս համար գույներ պետք է առնեմ:

-Ես անպատճառ կընկերակցեմ քեզի,- ցանկացող եղավ:

-Ես ալ կուգամ:

Պալատական աքաղաղին նորից և էլի ու էլի ցանկացողները շատ էին:

Կոմիտասը վիրավորված նայեց զբոսավայրի աքլորը ներբողող ազգակիցներին, և հայացքը նորից սկսեց թափառել ծով-հորիզոնում:

«Ո՞ւր է, ո՞ւր է հայրենի հող ու ջրեն սնված իմ աքաղաղը,- հուզված մտածեց նա,- պիտի տեսնե՞մ նրան, պիտի լսե՞մ դարձյալ, ա՛խ իմ հայրենի աքաղաղս. . . - Օրն ի բուն Էջմիածնի փողոցներում դեգերում էր՝ փոշոտ էր, ցեխոտ ոտքերով, կատարը միշտ վիրավոր, բայց գլուխը բարձր, քիչ թեք պահած և արծվային կոպկախ հայացքով: Ամեն տեղ տեսնում էր նրան, Էջմիածնի բոլոր փողոցներում. . . Առունների ափերը քչփորում էր, մի հատիկի համար պաշպչում գետինը, կում ջրի համար երկնքից գոհություն առնում: Տեսար, մեկեն սևեռվում էր, ակնապիշ նայում առվում բողբոջած ջրերին, ապա ականջ էր պահում ջրերի վրա, և կիսախուփ կոպերը ճպճպում էին»:

«Շշուկներ էր հավաքում առվից», - ժպտաց Կոմիտասը:

Եվ ծափ էր տալիս իր գտածի համար, և կանգնում-կանչում՝ իր զգացածը պատմում առվի մասին: Թաղի չար երեխաները հենց կանչ ժամանակ էին քար նետում, ու կիսատ էր մնում նրա երգը: Նա կիչկիչ-բողբոջելով փախչում էր, թաքնվում իմ ցանկապատի ետևում, շարունակում իր փնտրտուքը, ծիկլատում էր և, հալածանքը մոռացած, հայտնվում ցանկապատին և նորեն կանչում:

«Ամեն տեղից կանչում էր իմ աքաղաղը. . . անծուխ երդիկների վրա նորա կանչը ծուխ էր դառնում, փլատակներին՝ շունչ, չորացած ծառերին՝ կանաչ, ցամաքած առուններին՝ ջուր. . . »:

Կոմիտասի ականջները ջեռ-ջեռ դողանջում էին. նա երբեք այդքան չէր կարոտել իր խոսնակի

կանչին:

«Ո՞ւր է, ո՞ւր է իմ հայրենի աքաղաղս . . . հիմա ո՞ր ավերակներին է ձայն տալիս»:

Է՛, ճեմարանային տարիների իր աքաղաղը ապրում էր, միայն թե ինքը հեռո՛ւ, հեռու էր նրանից:

«Մեկ էլ կտեսնե՞մ, կլսե՞մ նորա կանչերը . . .»: - Ցեխապատ ծանրացած ոտքերով թըփ . . . թըփ . . . թըփ

. . . գալիս էր, կամուկաց մտնում վանքի բակը: Ցեխի հետ ոտքերին չուլ ու թել էր շուլալված լինում,

կանաչ, չորացած մի շյուղ, տերև . . . դժգոհ կտցում՝ ազատվում էր տերև ու շյուղից, բայց թնջուկներից

պրծում չկար: Եվ չուլ ու թել քարշ տալով դանդաղ առաջանում էր՝ աջ ու ահյակ նայելով,

կասկածելով, չէ՞ որ նրան քար նետողները շատ էին:

Կոմիտասը հիշեց Չիֆթե-Հաֆուզի փայլ ու հոտով օծուն աքաղաղի վստահ շարժումները: Նա իր աղա

տիրոջ հետքով քայլում էր գոռոզ ու համարձակ, գիտեր, հասկացել էր, որ աղա տեր ունի, իրեն քար

զցող չկա:

«Տիրոջից փայլ ու կանչ, երես առած աքլոր էր», - քամահրանքով մտածեց Կոմիտասը:

«Իսկ իմ աքաղաղի տերը ո՞վ էր . . . էդպես էլ չիմացա՝ ունե՞ր թե ոչ . . . Եվ ահով ու գանգատով էր

վանքի բակը մտնում»: - Ինքը մի կտոր հաց ճարած մոտ էր վազում՝ աքաղաղը կանգնում-կչկչում էր,

ծիկլատում, հետո ծանոթ-ծանոթ բացուխփում թևերը, պատրաստվում հափկափելու հացի

փշուրները: Եվ ուրախ ու մտերիմ պտույտներ էր անում իր շուրջբոլորը, մոտիկանում, թևերը բացում-

քամվում իր տաբատի փողքերին, դուռնում:

«Գոհություն էր հայտնում ինձ», - ժպտաց Կոմիտասը:

Ապա, սիրտ առած՝ թըփ, թըփ, թըփ . . . շրջում էր վանքի բակում, կանգնում, թեքում, գլուխը, բբում

վանքը, աչքերը ձպձպում, մոտենում՝ ճպլկտում էր վանքն ի վեր, չանգոտում վանքի պատը, ու թևերից

թափ տալիս պարտությունը: Հետո կտցում էր վանքի հիմնաքարերի մամուռը, համտես անում,

կտցում և աչք ու կտուց պահում քարի վրա, և հասկանում, որ մամուռը ուտելու չէ, բայց դուրալի բան

է: Եվ թևերով շոյում էր մամուռ քարերը, և դառնում-կանչում՝ վանքի ու հիմնաքարերի զովությունը

հանում-փարում էր գմբեթի խաչին:

Ծովը ալեկոծ միտք էր, արեգակը՝ շառագույն մի աքաղաղ, թպրտում էր ջրերի վրա, բոսոր

փետուրները շաղ էին եկել ալիքների ծալքերում, և Կոմիտասի հայացքը դադրած մի լողորդ՝ Բոսֆորի

ջրերից աքաղաղի կարմիր կանչերն էր ժողվում:

«Ձայնիկդ ի հոգիս . . .», - Կոմիտասը մտքում աքաղաղը կրծքին սեղմեց . . .

. . . - Մեկ էլ անգամ ատ աքաղաղին պետք է ձեռք տամ, ձեռքս անպատճառ պիտի դիպցնեմ,-

պալատական աքաղաղի դյուրանքը Կոմիտասի ուղեկիցներից շատերին գլխահան էր արել, դարձրել

երազող:

- Իսկ Հուսեին բեկը իրավունք կտա՞:

- Իրավունք կլինողրեմ ու ձեռք կտամ:

Կոմիտասը ակն ածեց խոսողին, ծանր քայլերով մոտ գնաց, մորմոք նայեց պալատական մի

աքաղաղով այդպես ոգևորված իր հայրենակիցներին և ասաց .

- Ափսոս, որ ձեր հոգվո ականջները տակավին օտարոտի կանչերով ձեզ կոգևորեն . . .

ՁԱՅՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ . . .

Ղալաթիան Պոլսո հայաշատ թաղամասն էր, թաղի շենք ու շինությունները ստվեր ձգողը՝ սուրբ Լուսավորիչը: Կանաչ չէր բուսնում Լուսավորչի բակում. վանքը զանգ զարկող ու խունկ ծխող ուներ, մոմ ու մատաղ խոստացող աղոթավորներ, ու բակում հայոց ազգային Կենտրոնական վարժարանն էր՝ ելումուտ անող ոտք ու մտք անհանգիստ պատանիք:

Էլի աշուն էր. վարժարանի սաները վերադարձել էին ամառային արձակուրդից, Հայաստան աշխարհի բոլոր կողմերից եկել՝ վանքի բակը օձել հայոց ճամփաների փոշով, Ղալաթիայի փողոցները լցրել ձայն ու ոտնաձայներով՝ իրենց սար ու ձորերի: Սեպտեմբերն էր՝ նոր էին եկել, դեմքներին առած իրենց շենքերից գույներ, աչք ու ականջներում՝ շշուկներ:

Եվ հիմա, 1912 թվականի աշնան այդ առավոտ, վարժարանի բակում ծաղկում էր նորեկ մի ուրախություն.

- Կոմիտաս վարդապետը մեզի երգեցողության դասեր պիտի տա:
- Հայր Կոմիտասը այսօր քաղցր ձայն ունեցողները պետք է ջոկե երգչախմբին համար:
- Կոմիտաս վարդապետը երաժշտանոց հիմնելու միտք ունի և այսօրվան ընտրած ձայնեղները երաժշտանոցին ուսանողներ ալ պետք ըլլան:

- Հայր Կոմիտասը . . .

Եվ աղոթքի պես շուրթից շուրթ անցնող անունն էր սուրբ, և վարժարանի սաներից շատերը նրան չէին տեսել, ու մեծ էր անհամբերությունը: Բայց դեռ մի դաս էլ պետք է առնեին, հետո նոր հավաքվեին վարժարանի դահլիճում՝ հայր սուրբին ի տես:

. . . Եվ եկավ հայր սուրբը: Վարժարանի տնօրեն Նալբանդյանի ուղեկցությամբ ներս մտավ և դահլիճն ու ողջ ուսանողները մեկեն առավ աչքերի մեջ: Ամեն մեկին թվաց, թե հայր սուրբը իրեն տեսավ, հենց իրեն նայեց ու տեսավ: Իրանը կիպ-կալող ու երկարափեշ սքեմը գոց շուրթերի պես անժպիղ ու լուռ էր, իսկ սքեմը օձիքի ճերմակ երիզը հայացքի պես լուսանշույլ՝ սևը հերքող:

- Ահա ազգային Կենտրոնական վարժարանի ուսանողությունը,- մատնացույց արավ պարոն Նալբանդյանը, մի պահ լռեց և ուսանողներին նայելով ավելացրեց,- ահա մեր Կոմիտասը, մեր ազգին փառքը:

Կոմիտասը կողքանց ժպտաց նրան և թեքվեց, շշնջաց.

- Պարոն Նալբանդյան, ձեր ներկայությունը գուցե կաշկանդի ուսանողներուն: Կուզեմ մենակ մնալ նրանց հետ: - Եվ վարժարանի տնօրենը դուրս եկավ:

Կոմիտասը շեն նայեց ուսանողներին, երկար նայեց և ամենքը խնդակից դարձան նրան ու ամեն մեկը հայր սուրբին մոտենալու՝ աջը համբուրելու ցանկություն ունեցավ: Բայց միայն ուրախ խլրտում, խայտում էին:

«Հայոց աշխարհի չորեք կողմերից մարդ կա հոս», - ուրախ մտածեց Կոմիտասը: Կար, և ամեն մեկը իր աշխարհի հորիզոնն ուներ կոպերի տակ և ամեն մեկի ձայնի մեջ՝ իր աշխարհի շշուկները կային:

«Եվ թող կամենա աստված, որ ամեն գավառից մեկը, գոնե մեկը ձայնեղ լինի, ու ես երգչախմբումս հայոց աշխարհի բոլոր կողմերից ձայն ունենամ», - ցանկացավ Կոմիտասը:

Նա հայոց աշխարհի դերվիշն էր. թափառել էր կածան ու ճամփեքով՝ անցել գավառից գավառ, շենից շեն. ժողվել երգեր, «Ապրեմ-չապրեմի» պես պահել ափի մեջ և գուշակել նրանց՝ երգերի բախտը: Ու ամեն երգի «ապրուկն» էր գուշակել, և դա երգատեր սար ու ձորերի, երգատեր շեն ու շինականների շունչն էր եղել, ամեն երգի «չապրուկն» էր գատել, և դա երգատեր սար ու ձորերի, երգատեր շեն ու շինականների դարավոր անտիրության լալինքն էր եղել ու օտարատիրոջ դրոշմը: Նա հայոց աշխարհի ձայնահավաք դերվիշն էր. հայ շեն ու գավառներից ժողվել էր ձայներ ու գուշակել, «Հայոց

աշխարհի բոլոր հնչյուններն ու երանգները պարունակող ձայն քչերը ունեին, շատ քչերը . . . Ձայն ամենայն ազգի պիտի հնչեցնել խմբովի . . .»: - Եվ հիմա հասել էր Պոլիս, մտել ազգային Կենտրոնական վարժարան՝ խմբելու ձայն ամենայն հայոց:

. . . Կոմիտասը շեն նայում էր ուսանողներին, գրուցում անբառ և խոսքը գլխելու հանգով ասաց.

- Հարկավ, երգչախումբ կազմելուն դեմ չեք: Եվ ձեզ շատ չեմ նեղացնի, ամեն մեկդ մեկ անգամ «Ֆա՛» պետք է ասեք: Ա՛յ, էսպես . . .

Նա թեթև մատնահարեց ձեռքն առած կամերտոնը ու ականջի մոտ պահելով ձայնեց «Ֆա՛ . . .»: Հետո մոտեցավ՝ լսեց առաջին ուսանողին:

- Հապա՛ նորեն,- առաջարկեց:

- Ֆա՛ . . . - կրկնեց տղան, և Կոմիտասը գլուխշարժումով հաստատեց մտքինը:

- Տրապիզոնցու լաճ էս,- ասաց:

Պատանին տրապիզոնցի էր, և ուսանողները խանդոտ մտածեցին, թե հայր սուրբն ու տրապիզոնցի իրենց ընկերոջ հայրը ծանոթներ են:

Կոմիտասը անցավ մյուսին.

- Հապա, մանչս:

- Ֆա՛ . . .

Եվ տղայի պռատ այդ շնչից նրա ականջների մոտ, ուրտից ուր, գրնգաց մի հորիզոն, գետնից երկինք ու ծովեն երկինք թավալվող իր մշուշով: Եվ մշուշը մշուշ չէր, այլ՝ շշուկների հալոցք, և Կոմիտասը գուշակեց շիկացած այդ շշուկների երկիրն ու ժպտաց: Իսկ պատանին անլուր էր, որ բերան բացելու հետ վարժարանի դահլիճն ու հայր սուրբի լսելիքը լցրել է իր աշխարհի հնչյուններով, նրա համար ձայնը իր ձայնն էր, միայն՝ իր, հատկապես՝ իր . . . Եվ ձայնում եղած-չեղածին նա այնքան էր անլուր ու միամիտ, որքան է՛ն լուսնկա գիշերին, երբ ծնողները երկնել են իրեն, որքան է՛ն առավոտին, երբ աչք է բացել և շուրթերի վրա մեկ էլ . . . ծլել է «Մարեն», մկրտված՝ Վան աշխարհից իր ապուպապերի ժողված շնչով ու գույներով . . . Եվ նա ձայնեց իր «Ֆան» և՛ ահով, և հույսով Կոմիտասին նայեց. հայր սուրբը հավանե՞ց իր ձայնը:

Կոմիտասը շոյեց նրա մազերը:

- Տղա, վանեցի՞ ես,- ուրախ ասաց:

Ուսանողները զարմացած իրար նայեցին. ուրեմն հայր սուրբը տրապիզոնցի իրենց ընկերոջը չէ՞ր ճանաչում, նրա նոր ծանոթը չէ՞ր . . . ձայնի՞ց որոշեց: Եվ սրան՝ վանեցի Արմենակին, իմացավ ձայնի՞ց . . .

- Դո՛ւ, մանչս,- Կոմիտասը ձեռքը դրեց հաջորդի ուսին: Տղան շփոթված էր և կանգնելու փոխարեն կուչ եկավ: Կոմիտասը ծիծաղեց և հիշեց վիպերգը՝

Իր ձեռ տվեց վեր Սպիտակ ձիու մեջքին . -

Սպիտակ ձին փոր էտու գետին:

Օհան ասաց. - Սպիտակ ձի,

Ե՞րբ տի տանես ինձ, հասցնես Դավթի կովին:

Եվ վիպերգի տողով կատակեց տղայի հետ:

- Տի տանե՛ս ինձ հասցնես Դավթի կովին . . . Դե քեզ տեսնիմ:

Տղան շիկնած ոտքի ելավ՝

- Ֆա՛ . . .

Կոմիտասը, հայացքը թեք՝ առաստաղին, ականջ պահեց ու լսելոք տեսավ էլի մի աշխարհ. . . Տարոն աշխարհն էր:

- Արմենակ Շահմուրադյանի մասին լսե՞լ ես,- հացրեց,- քո հայրենակիցն է. . . ճոխ երգիչ է,- ավելացրեց գուրգուրանքով:

Ուսանողները շփոթվել էին, մի տեսակ վախվորած ու կտրակցոն էին նայում իրար, տագնապ ու անհամբերություն կար նրանց խլրտոցի մեջ: Մտքերում ասում-կրկնում էին իրենց «ֆան», ավելի համարձակները գողտուկ բերան էին բացում՝ շշնջում ֆա՛ ու ամեն մեկին թվում էր, թե առաջին անգամ է ականջն ընկնում իր ձայնը, առաջին անգամ է լսում, ու զարմանում էին իրենցից անջատվող անձանոթ ձայնի վրա:

Իսկ Կոմիտասը չէր նկատում ուսանողների շփոթմունքը, հաջորդակի «ֆաերի» հետ նրա կոպերի տակ ծավալվում ու ծավվում էին հայոց աշխարհնի գավառ-հորիզոնները, պոնկեպոունկ՝ շշուկների ալիքավոր մշուշով, և ականջներում խոխոջում ու մարում էին հորիզոնների հանգվույն շշուկները:

-Կրկնի՛ր, տղա,- նա լայն ժպտաց. պատանու կոշտ ու փլոշտ ձայնի հետ հիշել էր սասունցի իր ծանոթ Պետոյին, տարիներ անց վարժարանի դահլիճում՝ պատանու ձայնի մեջ նորեն հանդիպել էր նրան, սասունցի Պետոյին, և շուտ բաժանվել չէր ուզում:

«Պետոյի ձայնի մեջ սարերից փրթած քարի արձագանք կար», - Կոմիտասը ժպտաց իր Պետոյին, և տղան ժպիտից սիրտ առած կրկին աղմկեց.

-Ֆա՛ . . .

-Դու ծոերի՞ց ես,- պատանու թիկունքին թփթփացրեց Կոմիտասը,-ծուռ սասունցի ես:

Եվ մտքում ցավեց. «Ձայն չունի: Ափսոս. . . երգչախմբիս մեջ էս ծոերից մեկն ունենալն օգուտ է, պետք է. Մասունի երանգները ամենալավը սասունցու շնչով կողողանջե՛ք»:

-Հապա, մանչս,- Կոմիտասը ձեռքը դրեց հաջորդ ուսին:

- . . .

-Ա՛, դու Շիրակ աշխարհից ես:

. . . Եվ մեկիկ-մեկիկ ձայնել տվավ ամենքին, ամեն մեկի շնչից գուշակեց նրա աշխարհն ու լսեց այդ աշխարհի շշուկները: Նա հայոց աշխարհի բոլոր կողմերից երգչախմբի համար ձայներ ժողովեց՝ և՛ Տարոն աշխարհից, և՛ Վանից, և՛ Շիրակ ու Գողթան աշխարհներից, և. . . նորեն ցավեց Սասունից բացակա ձայնի համար ու մտքում որոշեց.

- «Ձայնեղ մի ծուռ կճարեմ»:

Հետո դադրած կանգնեց, հայացքով լուռ ու երկար համբուրեց դահլիճում ծվարած «Հայոց աշխարհը», մտքում գուրհուրեց. «Աշխարհիս չորեք կողմերեն երգչախուրս ձայն ունիմ. հայ ձայն հնչեցնել կարելի է ու. . . երաժշտանոց հիմնել», - և դարձավ ուսանողներին մեկնեց իր օրհնանք-ուրախությունը.

-Ապրեք, որդիք, դուք ամենքիդ ձեզ նման եք. . . ձեր հող ու ջրի, ձեր ցեղի հիշատակներն ունիք, ձեր աշխարհների երկինքն ու շունչը:

Եվ սքեմի օձիքը բոլորող ճերմակը ցուլացնելով ելավ դուրս: